

Glatz Ferenc:

Történetíró, jelenkor, interpretáció

(Történetpolitikai koncepció és „történetfilozófiai irányzat
Szekfű Gyula Der Staat Ungarn című művében*)

A fiatal Szekfű Gyulát bécsi éveinek kezdetétől erősen foglalkoztatta az állam problematikája. Ezen időszakból származó munkái, Bécsből kelt levelei bizonyítják: a bécsi magyarok és tanulmányainak hatására igen élénken figyel a modern államszervezet kiépülésének európai történeti irodalmára. Sőt levelei arról is vallanak: akárhányszor témát keres magának, mindig előbukkan az újkori magyar állam alapításának történetéből egy-egy részkérdés: korábban az erdélyi államszervezet, majd a Ferdinánd-féle kormányzati rendszer kiépítése, 1914-ben pedig — miközben még javában zajlanak A száműzött Rákóczi keltette botrány hullámai, s főgondja a védekezés megszervezése — azon töri a fejét, hogy feldolgozná a Habsburg-ház uralmának magyarországi kiépülését.¹ A modern állam kialakulásának kérdése 1919-ig állandóan foglalkoztatja. Érthető, hogy amikor 1915-ben német részről megkeresik: írjon egy összefoglaló áttekintést a magyar történelemről, akkor Szekfű a magyar állam történetének megrajzolását ajánlja.

A történeti irodalom különböző szempontból foglalkozott már „A magyar állam életrajzá”²-val (a továbbiakban „Életrajz . . .”). Az eddigi vizsgálatok elsősorban azért nyultak e munkához, hogy megmutassák benne azokat a gondolati elemeket, melyek Szekfű forradalom utáni felfogásából már 1918 előtt „kész”-nek tűnhetnek, illetve bizonyos mértékig azokat, melyekhez képest 1919 után, főként a Három Nemzedékben „elmozdulás” következik be.³ Jelen munkánk éppen ellenkező szándékkal készült: azt kívánja bemutatni,

* Részlet egy nagyobb munkából, mely több történetíró (Steier Lajos, Thim József, Miskolczi Gyula, de túlnyomórészt Szekfű Gyula 1918 előtti) munkásságának elemzésére tesz kísérletet a történetírói koncepcióalkotást, értékkítéletet befolyásoló társadalom-politikai, szakmai tényezők feltárására. — A szerző.

¹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár (a továbbiakban MTAKK) Szekfű Gyula — Török Pál é. n. (1914) XII. 9. A tervhez az ötletet, s a kiindulópontot G. Below: Der deutsche Staat im Mittelalter, 1914. Leipzig. I. köt. adta. Sajnos arra nincs itt terünk, hogy Below valóban historiográfiai jelentőségű könyve hatását Szekfű történetírásában nyomonkísérjük. Csak utalni szeretnénk, hogy akkori államszervezet kialakulásáról Below könyvében található fejtegetések a magyar életrajzában, valamint későbbi munkáiban is felfedezhetők.

² Vö. erre vonatkozóan *Szigeti József*: A magyar szellemtörténet bírálatához (Bp. 1964). *Mérei Gyula*: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához (Századok 1960), c. valamint *Pach Zsigmond Pál*: Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében. Történelmi Szemle, 1962. 3—4. sz.

³ Ebből a szempontból a legbelsőbban Pach Zsigmond Pál (i. m.) vizsgálja az összefüggéseket.

hogy mi az, ami a munka megírásának időpontjához kötődik, s mi az, ami az előző évek munkáiból, személyi benyomásaiból az Életrajzban megmarad, illetve elmosódik.

A Szekfű-mű több szempontból is jelentős a hazai historiográfiai irodalom számára. Egy Szekfű-biográfia szempontjából például azért is, mert a húszadik századi magyar polgári történetírás kétségtelenül legnagyobb hatású egyénisége itt teszi először átfogó vizsgálat tárgyává az őt később egész életén át szenvedélyesen izgató problematikát, állam és nemzet viszonyát.

Bennünket azonban nemcsak emiatt érdekelt a mű, hanem egy általánosabb, történetelméleti kérdés szempontjából is. A korábbi tanulóévek — a sokfelé futó érdeklődés az irodalomtörténettől a közigazgatástörténetig —, az első idő a közös külügyminisztérium tisztviselőjeként a bécsi levéltárban, a soknemzetiségű Monarchia eresztékeinek első roppanásai már a világháború kezdetén, a mind határozottabban érzékelt társadalmi-politikai problémák — mindezek mintegy összesűrűsödve jelentkeznek a történetíró gondolkodásában, amikor a magyar történelem összefoglaló feldolgozásához kezd. Ennek a sokrétűségnek, a különböző szakmai, történetpolitikai gondolati elemek egymásracsúszásának kitapintása egyrészt megkövetelte a részletes elemzést, ha a végeredményt, a történeti művet illetve annak alapgondolatait megérteni akarjuk. Másrészt épp a koncepció motívumainak sokszínűsége, keveredése kínálta is a lehetőségét annak, hogy e példán megkíséreljük a történetírói koncepcióalkotás bonyolult folyamatát bemutatni, vagy legalább is bizonyos elemeit felvillantani.

Kultúrtörténeti orientáció — társadalmi, politikai kérdések

A magyar állam életrajza, mint ez a szakirodalomból ismeretes, német megrendelésre készült. A háborús Németországban egy müncheni kiadó a szövetségesek jobb otthoni megismertetése érdekében könyv-sorozatot indított, s ebben szeretett volna Magyarországról áttekintő történeti ismertetést nyújtani. A könyv megírását tehát egyértelműen a háborús célok kívánták, s természetes, hogy a munkából a világháborúban a Németország oldalán harcoló Magyarország szövetségesi hűségének történeti megalapozása sarjadt ki, vagy úgy is mondhatnánk: kellett, hogy kisarjadjon. A mi kérdésfeltevésünk szempontjából először az az érdekes, hogy vajon a munka egyik fő gondolata: — a *Magyarország és „a keresztény-germán kultúrközösség”* tételének — elrendeltetészerű, sorsszerű kapcsolatba-hozása egyedül erre a tényre, a világháborús szövetség (Németország, Ausztria-Magyarország, Olaszország) tényére vezethető-e vissza, s arra, hogy a munka ilyen megrendelésre készült?⁴ Vagyis arra kell választ adnunk: hajtja-e Szekfűt, s ha igen, mi a háborús szövetség tényén túlmenően egyik koncepcionális alaptételének megfogalmazásában.

⁴ A „*keresztény-germán kultúrközösség*” lényegében a volt német-római császárság kereteit kívánja jelölni. Szekfű gyakran használja ezzel a kifejezéssel szinonimaként a „közép-európai hatalmak”-at. A 19–20. századi Európa állami viszonyai között ez a Németország, a Monarchia (illetve Ausztria és Magyarország) és Olaszország területét foglalja magába. Az országnevek felsorolása is jelzi már, hogy ez lényegében az első világháború központi hatalmainak szövetségrendszerét jelenti, s annak a kínáló párhuzamnak historizáló felhasználását, hogy a *német-római birodalom* és a világháborús *központi hatalmak* között területi, államhatári egybeesés volt.

„XVI. száz. német reformatios dolgokat olvasok . . . Miféle hatalmas, gyönyörű emberek, egy Sickingen, Pirkheimer, Pentinger, egy Hohenzollern markgráf! Ezek most már nem egymást eszik föl, hanem együtt kifelé harcolnak. Nincs okunk aggódnival!”⁵ Ez a levél-idézet a háború első heteiből való, abból az időszakból, amikor Szekfű a Monarchia világháborús céljainak teljes átértésével lesi a délutáni lapokat, s Eckhart Ferencsel együtt nem tudják magukat kivonni a törökkori iratkiadvány⁶ munkálatai közben sem a háborús pszichózis hatása alól; „a francia harctéren a németek hatalmas dobbanásai, amint napról-napra felénk hallatszanak, végkép lehetetlenné tették, hogy nyugodtan végezzük dolgainkat” — írja ekkor Szekfű.⁷ De a lelkes hangulatot melynek ébresztése mögött ott zúgtak a háborús propagandának szimpátiát keltő szándékkal hirdetett frázisai (pl. „a szabad Lengyelország meghozataláról”) — a „lomb lehullásával” egy rezignált kiábrándultság váltja fel. Októberben már a galíciai „rossz hírek” hallatára lelohad a háborúval való azonosulás: „jó ha az ember semmiben sem hisz: jóban sem, de a rosszban sem.”⁸ És jönnek a besorozott barátok, kollégák híradásai: jó barátja, Török Pál Kárpátaljáról küld képeslapot „üdvözlő amíg él” aláírással, a többi hű volt kollégista barát, Horváth János, Miskolczy stb. a különböző harcterekről jelentkeznek híradásokkal; a létbizonytalanságnak az értelmiségiek számára mindig is nehezebben elviselhető érzésétől áthatva.⁹ „Vajon nincs-e az embernek joga elkeseredni azon a gondolatlan, hogy egy egyen . . . elpusztul és az, ami az ő lelkében van és olyan különös egyéni szépségű, senki mástól sem produkálható . . .” De „nemcsak az ember barátai és akiktől sokat vár, a legutolsó tisztiszolga és sánczások munkás is úgy nézi és élvezi a világot, ahogy rajta kívül soha senki, — tehát az ő elpusztulásával is pótolhatatlan, ép oly pótolhatatlan, mint Goethe-é lett volna, vagy Napóleoné, ha mint hadnagy elesik.” Szekfű levelei most már rendre telve vannak nemcsak a kiábrándultsággal, hanem a polgári humanizmus alapján álló mind határozottabb háború-ellenességgel.¹⁰ És noha szubjektív kifakadásai mellé magyarázkodásként odabiggyeszti: ebben nem szabad „hazátlan szocializmust vagy kozmopolitást látni”, az ígért gyors sikerek helyett bekövetkező katasztrófák, a félelem, hogy rákerülhet a sor a behívásnál, az idegi és fizikai teljesítőképeséget végső próbára állító megpróbáltatásokról beszámoló levelek a frontokról — a háború értelmetlenségét mind világosabban rajzolják Szekfű elé. Őszinte átértése a háború kultúrát-pusztító hatásának, szinte a korabeli szentképek hangulatára emlékeztető, ájtatos átértésben fogamzott hasonlatok, allegóriák —, melyekben a háború az emberiség kultúrkinccseinek pusztítója, máskor egy piszkos nagy csizma, mely a frissen tiszta hópelyhek millióit tapossa egy lépéssel a pusztulásba —, ez

⁵ MTAKK Szekfű Gyula — Angyal Dávid 1914. VII. 14.

⁶ Szekfű ekkor készíti sajtó alá Eckhart Ferencsel közösen a budai basák levelezésének I. kötetét. Megjelent: A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553—1589. A MTA megbízásából szerkeszti: Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula. Bp. 1915.

⁷ Uo. Szekfű Gyula — Angyal Dávid 1914. VII. 28.

⁸ Uo. 1914. X. 8.

⁹ Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban EKK) MS G. 628. A volt kollégisták Szekfű Gyulához írt levelei.

¹⁰ Igen jellemzőek e szempontból a Bartoniék Gézához írott levelei, melyekben az idézethez hasonló hangulattal számol be folyamatosan Szekfű a volt kollégisták sorsáról Eötvös Kollégium Irattára, (a továbbiakban EKI.) A fenti idézet Angyal Dávidhoz írott leveléből (MTAKK) való. 1915. I. 29.

jellemzi Szekfű ekkor kelt leveleinek alaptónusát.¹¹ Máskor erős kifakadások, melyek néha az újra és újra megújuló, egyidőben folyó Rákóczi-vita feletti felháborodását is el-elnyomja.

Ilyen körülmények között, 1915 november végén kapja Szekfű a megbízást a Der Staat Ungarn megírására. Azaz olyan időpontban, amikor már rég túljutott az első háborús lelkesedésen, amikor már túlzott egyszerűsítés volna azt mondanunk: a háborúval vagy a háborús célokkal való azonosulás s így a háborús szövetséges iránti lojalitás eredményezi, hogy a történetíró a nemzeti történelem évezredes folyamatából azt vonja le következtetesként, hogy a magyarság elrendeltetészerűen kapcsolódik a keresztény-germán kultúrközösséghez. Egyébként is: elképzelhető-e, s ha igen, miért, hogy egy olyan formátumú történetíró, mint Szekfű ilyen nyersen vetítse vissza a háborús szövetség *politikai tényét*, vagy a háborús *propagandaszempontokat* az igen komolyan vett *nemzeti történelem egész menetére*? A válaszadáshoz ismét a Bécsből kelt, néha már terjengősen őszinte levelek adják a kiindulópontot.

1918 májusában, amikor a régi kollégista jóbarát, Török Pál, Hatvany Lajos lapjában, az Esztendőben akarja ismertetni az Életrajzot, Szekfű a következő módon igyekszik őt erről lebeszélni: „Az Esztendő és Pesti Napló, mindkettő Hatvany Lajos tulajdona, s őrá, aki figyelemmel kísérte a háborús évek irodalmát, mindenki tudja, hogy »bolseviki«, azaz annyiban bolseviki, amennyiben egy ilyen gazdag ember az lehet, aki nagyon jól meg tudja becsülni a pénz értékét. Úgy mondják, hogy ő és sógora, Jászi Oszkár a radikális tömegek uralomra jutásától remélik saját hatáskörük megnövekedését (miniszterség? nem tudom), Károlyi Mihálynak fegyverbarátjai, s ehhez képest a német szövetség ellenségei. De ilyen politikai okok mellett egyébként is elfogult Hatvany minden olyan cikk iránt, mely a német szövetséget őszinte jóindulattal kezeli. Ő és köre francia és angol irodalmon nőttek fel, a németből a legmodernebb áll szívékhöz közelebb, s az igazi német kultúrát fejlődésük folytán nem tudják méltányolni. Ez a *kultúrúr* választja el tőlünk, tőlem és Tőled, ki velem együtt szintén elismerted a magyarság németszövetségének szükségességét — nemcsak Hatvanyt, hanem olyan pompás magyar litteratorokat is, mint Schöpflin és Babits. Ők a németben csak a porosz junkert látták, — s nem hiszik el, hogy nekünk magyaroknak első sorban porosz *rendszeret*re és *német tisztességre*, melynek egyetlenegy hanggal sincs magasabb hangja, mint ami megfelel az ő realitásának, erre a német szolidaritásra közügyekben és privátéletben volna *szükségünk*. Ők azt hiszik, h. a *gentry uralma megdőléséből*, a radikális elemek uralomra jutásából fog kinőni a jobb Magyarország, melyben nem lesz hely többé Kacziányiak és Apponyiak számára. Nagy illuzionisták, akiknek egyetlen hibája, — *nem a magyartalanság, mivel épp oly igazságtalanul vádolják*

¹¹ Történeti irodalmunk sajnos szinte teljesen adós annak a társadalompszichológiailag is rendkívül érdekes, politikatörténetileg pedig igen messze kiható folyamatnak bemutatásával, mely a háború idején a különböző társadalmi rétegek gondolkodásában végbemegy. A hosszú békeidő után bekövetkező s az addig mind diplomáciai téren, mind pedig a belső erőfelfejtés terén elképzelhetetlen szélességű háborúnak a hazai értelmiség nézeteinek alakulására gyakorolt hatása igen szemléletesen bontakozik ki konzervatív polgári értelmiségieknek (akik a háborúval kezdetben, mint a „nemzeti célok” egyikével azonosultak, majd különböző indítékok hatására abból kiábrándultak) korabeli levelezéséből. Irodalmi színvonalú ilyen szempontból a Riedl Frigyes — Szekfű, Szekfű — Angyal D., Szekfű — Bartoniek G. levélváltás (EKK., MTAKK. EKI).

őket, akárcsak engemet — hanem a történeti érzék hiánya."¹² (Kiem. tőlem — G. F.)

Hosszú levélrészlet, melynek szószerinti idézését nemcsak feltétlenül őszinte volna indokolja, hanem az is, hogy a gondolati elemeken túl magát a gondolatsort, a következtetések belső egymásraépülését is mutatja Szekfű politikai vagy nyugodtan mondhatjuk történeti-politikai koncepciójában, s itt-ott látni engedi a munkában megfogalmazott alaptéziseknek a történetíró legszubjektívebb elképzeléseibe, szellemi közegébe, az őt ért hatások szövevényébe, elfogultságaiba, sőt még saját társadalmi-politikai helyzetének megítélésébe is visszanyúló gyökereit. Mi és mennyiben érinti mindebből a történeti irodalomban már bőségesen idézett Szekfű alaptézist a magyarságnak a keresztény-germán kultúrkörhöz tartozásáról?

67-esség és konzervatív társadalmi álláspont

Az első mondatok: Hatvany „bolseviki”-ségéről, a „radikális tömegek”-ről, Jászi és Hatvany „fegyverbarátságáról” Károlyi Mihállyal s mindennek összekapcsolása a német szövetség ellenzésével, az antant-barátsággal, egy kimondottan politikátörténeti mozzanatra hívja fel a figyelmet.

Szekfű, mint ezt már korábbi munkáiból is láthatjuk, feltétlen híve volt a Habsburgoknak, s őket indíttatásából, hivatali környezetéből, az államról alkotott felfogásából eredően is a „nemzeti” királyok alkotmányos és törvényes utódainak tartotta. Ez a kezdettől meglévő motívum bécsi idején mind határozottabban párosul a közös Monarchia célszerűségének meggyőződésé szilárdulásával. Nemcsak a közös hivatal, hanem egy sor apró, az „egymás-mellettélésből” is következő, s a történész szemével nézve már „történetivé” vált — azaz a „megtörtént” bizonyítottságával ható — jelenség is ezt erősíti benne. „Miféle bolondok azok, akik a szétválasztást prédikálják!” — csattan fel türelmetlenül egyik levelében. „Vajon illik-e jobban két ország egymáshoz, mint a mi dualisztikus országunk!” Hiszen, folytatja irónikusan, a Bezirks-hauptmann ugyanolyan „bölc és előrelátó, mint a szolgabíró, a bécsi és a budapesti polgármester egyformán” energikus, önzetlen, kevés beszédű, tett-erős” s „az alsó-ausztriai helytartó csak abban különbözik a magyar kormánytól, hogy a helytartó minden nap új kenyérrendeletet ad ki, amit másnap visszavon”, míg a magyarok „nem is rendelkeznek, de nem is vonnak vissza”.¹³ Kedélyeskedő — s a levelekből még bőségesen idézhető —, de a Bécsben élő magyar történész értékítéleteit a mindennapi gondolkodás szintjén igen erősen befolyásoló hangulati momentum. És e Monarchia-, valamint királyhű szemlélet csak erősödhetett a Függetlenségi Párttal való szembekerülés során, mindek előtt a Rákóczi-vita hatására. Szekfű szemében Károlyi Mihály mindig is megmaradt az őt gyalázkodón-durván támadó „Magyarország” c. napilap irányítójának, annak a politikusnak, aki a Habsburg-hű hivatalnok szemében mindig is „irreális” külpolitikai utakat — francia- és orosz-barátságot — ajánlott a magyar politika részére.

És a Habsburgok államához való ragaszkodás itt már szinte szükségszerűen vezet egy konzervatív magatartáshoz a társadalomszemléletben is. Mert a

¹² MTAKK. Szekfű Gyula—Török Pál é. n. (1918) V. 29.

¹³ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1915. IV. 24.

Habsburg-államalakulathoz ragaszkodás a világháború alatt, amikor a valamikor oly kedélyes Ferenc József-kabátos bürokrata állam eresztékei recsegnik kezdtek, már nemcsak a nemzeti kérdésben való állásfoglalást jelentette, hanem egy elfordulást is a jövőt majd hirtelen a felszínre-törve formáló társadalmi mozgalmaktól. A politikát mindig is az alkotmányos és hivatali-állami keretek között elképzelő polgár számára már nemcsak a közös államkapcsolatok felbontását hirdető politika tartozik a „forradalmiság” (s ahogy másutt nevezi Szekfű: „szélbali”-ság) kategóriájába, hanem a „radikális tömegek” esetleges mozgalma is. A Monarchia utolsó esztendeiben, amikor az államalakulatot a különböző népek függetlenségi törekvésein kívül a K. u. K. állam egészét belülről feszítő társadalmi erők is fenyegették, nemcsak a függetlenségi Károlyi Mihály és a radikális Jászi, valamint a liberális Hatvany egymás mellé kerülésének ténye volt történeti szükségszerűség, hanem az államhoz, a fennálló rendhez hű államhivatalnok gondolkodásában is természetességgel keveredtek a *Habsburgokhoz ragaszkodás* és a társadalomfelfogásban a *mind konzervatívabb vonások*.

Műveltségesezmények és politika

A keresztény-germán kultúrközösség tétele megfogalmazásának historiográfiai indítékait keresve, alkotó értelmiségről lévén szó, számba kell vennünk azt a Szekfű-megjegyzést is, melyben Hatvanyék töle-különbözését többek között abban is látja, hogy azok a francia és angol irodalmon nevelkedtek. Ezeket a sorokat olvasva azonnal az a fiatal Szekfű jut eszünkbe, aki az Eötvös-kollégiumban franciás műveltség hatása alatt cseperedett fel szellemileg, aki a Bécsbe kerülése utáni hónapokban éppen azért bírálja az osztrák-német történetészképzést, mert az teljesen hiányában van a „francia kultúrelemnek”.¹⁴ S hol van az a lelkesedés a francia irodalom iránt, melyről akkori levelei tanúskodnak, s melynek egyik eredménye az Anatole France tanulmány...

Eltávolodását ismét csak igen soványan magyarázhatja a világháborús szövetség politikai ténye. Annyiban talán mégis, hogy erősebb tónusban segítette a szerzőből előtörni azt a magyar történelemből levont „tanulságot”, miszerint a francia orientációjú politika sohasem bizonyult valójában eredményekhez vezető külpolitikának, hiszen a franciák a magyarokban nem néztek mást, mint a Habsburgok hátában felhasználható pillanatnyi politikai szövetségest. Azaz Szekfűt annak helyes felismerése, hogy a francia diplomáciát magyarországi tapogatódzásában mindig is a franciák német-politikája mozgatta, általánosságban (nemcsak a politikai következtetések, hanem a kulturális tájékozódás szintjén is) távolítja a francia orientációtól. A francia-irányultság elítélése egyébként „jól is jön” történeti koncepciójához: az ónodi trónfosztást — mely az alkotmányos érzelmű, királyhű Szekfű szemében a Rákóczi-szabadságharc igazán végzetes lépésének számított — pl. egyedül a francia diplomácia eredményének tudja be.¹⁵ A Habsburg-hű szemlélet találta itt meg szinkronját a „történeti tanulságok” gyakran félrevezető bölcsességé-

¹⁴ EKI. Szekfű Gyula — Bartoniek Géza Bécs, 1908. II. 24. Vö. erre még *Glatz Ferenc*: Gondolatok az Eötvös-kollégiumi történetészképzésről. Századok. 1970. 3. sz.

¹⁵ Életrajz 149. l.

nek szintjén; s ezek kétségtelenül visszahatottak, igazolni látszottak egy, a művelődési eszményekben élő összefüggést.¹⁶

S amikor ilyen típusú tanulságokat akar jelenére vonatkozóan levonni a történetíró nemzete történetéből, akaratlanul is az eddig megtörténtek, azaz a jelenleginek létrejöttét igazoló folyamat igazolójává válik. Ugyanis míg a magyar történelem valóban kínálja annak következtetésnek levonását, hogy a francia politika mint távoli eszközt tekintette, és semmivel sem többként érdeklődött a magyar ügyek iránt, addig logikusan állhat elénk a másik „tanulság”: a magyar történelem szerint a német nyelv- és kultúrterületen létrejött államalakulatok tanusítottak irántunk mindig is érdeklődést. Azaz a magyarság nyugati (a kor polgári gondolkodói szemében az egyetlen „európai”) irányú tájékozódása Szekfű szerint csakis a német kultúra irányában „reális”. (Azaz történetileg igazolható, vagyis eredményes.)

Ez a magyar történelemből nyert „tanulság” kétségtelenül arra a tudományos publicisztika és a közgondolkodás szintjén különböző variációkban megfogalmazott ideológiai alaptézishez nyúlik vissza, amely a magyarság *Nyugathoz-tartozását* hirdette a kelettel szemben. Belevegyültek ebbe évszázadok során a politika és a közgondolkodás legkülönbözőbb irányú „megtfontolásai”: hol török-barátság ellenes, hol szláv-ellenes tartalommal töltődött, hol pedig a nyugat-európai kultúrától való elmaradásunk kompenzálása. Hol a környező népeknél fejlettebb voltunkat bizonygatás hívott felszínre ilyen érvelést. Szekfűnél is a keresztény-germán kultúrközösséghez kapcsolódás első indító-motivuma a magyarság Nyugathoz tartozásának tézise.¹⁷ Emlékezhetünk arra, hogy Szekfű egyik legelső filológiai munkájában is ott rejtőzött már ez az időfelettivé merevített történetírói tétel, de ekkor ez még ugyanúgy jelenthette a francia, mint a német kultúra iránti tájékozódás igényét.¹⁸ A bécsi évek, a *német nyelvű kultúrába való teljes betagozódás*, az, hogy — mint Szekfű maga írja — gyakran hónapokig csak német nyelvet kellett írásban és szóban használnia, az, hogy a német történész közelethez a bécsi magyar történészek majd hogy nem közelebb álltak, mint a hazaihoz, hogy a német tudományosság eseményei, folyóiratcikkei, viták, ismertetések képezték a szakmai és szellemi élet társalgásában a témát — már önmagában a német kultúra túlsúlyrajutását hozta szükségszerűen a bécsi levéltáros gondolkodásában.¹⁹

Ugyanabban az irányban hatott a *historiográfiai tájékozódás* is: Voltaire, Renan, Taine emlegetése mind jobban elhalványul a valóban az európai történetírást „eluraló” német történettudomány vezéregyéniségeinek tisztelete (és ismerete) mögött. Szekfű komoly meggyőződését fogalmazta meg az Életrajz magyar Előszavában a *német történetírás* európai fölényéről („a ma élő legna-

¹⁶ A francia politika negatív hatásának történetietlen „történetiesítése”, visszavetítésére és *világháborús aktuális* kötöttségére jellemzőnek találjuk, hogy az eredeti német szövegben jóval több a francia-ellenes kiszólás, mint a magyar „Életrajz”-ban.

¹⁷ Legpregnansabb erre Erdély szerepének megítélése a 16–17. században. Erdély (melyet a magyar államiség védelmezőjének tekint) a magyarsághoz tartozik, mint ilyen a „Nyugat”-hoz, (99. l.).

¹⁸ Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp. 1904. 60–63. l. Vö. erre *Glatz Ferenc*: Szaktudományos kérdésfeltevés és történeti politikai koncepció (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből. Történelmi Szemle. 1974. 3. sz. 397, 402).

¹⁹ Különösen jól tanúsítják ezt a bécsi magyar levéltárosok kézírathagyatékai, de mindenekelőtt a Staatsarchiv levéltárának idevonatkozó aktái.

gyobb francia történetírók német iskolába is járván, a német kutatás módszereit alkalmazzák.” — 9. 1.).

Paradox módon: a magyar történelem mind tágabb horizontú áttekintése Szekffű szemléleti beszükülés felé sodorja. Egyrészt a magyar történelemből most már „tanulmányokat” levonni akaró történész úgy látta — mint erre a francia orientáció kérdésénél utaltunk —, hogy a magyar történelem során Nyugat felől egyedül a német politika jelenthetett (a szekffű kategóriák szerint szólva) reálpolitikai irányzatot. De ezt erősítették benne az itt nem részletezhető, Szekffű későbbi koncepcióinak alakulására nagy cementező erővel bíró *törökkori* tanulmányok. Ezen évek kutatásai során nyert történeti képben gyökerezik azon történeti alaptételének kiformalódása, mely a magyar történelemben a nyugattól való elmaradás okát már sokkal kevésbé belső, társadalmi-államszervezeti fejlődés-folyamatokban látja, hanem inkább a törökpusztításban. Ezt a politikatörténeti összefüggést azután igazolja számára az a módszertanilag bravuros elemzés is, melynek eredményeként kimutatja a török történetírók megbízhatatlanságát, meseíró-szerűségét a korabeli nyugati történeti irodalomhoz képest.²⁰ Egyik oldalon a királyi Magyarország, másik oldalon a török, egyik oldalon a törvényes Habsburg uralkodó, másik oldalon a török betérésre váró száműzött kurucok: így sarkitódik az 1910-es évek elején Szekffű történetírói értékítélete.²¹ S ez az összefüggés a történeti elemek között, illetve a történeti tézisek, valamint a jelen politikai tendenciái között, melyeket már Szekffű korábbi munkáiban is kimutathatunk, egyféléképp rendezi el a szövegekben a kapcsolódásokat: A száműzött Rákócziából a francia illetve az orosz külpolitikai orientáció javára politikai tőkét kovácsolni akaró függetlenségi párt, illetve Károlyi Mihály és azon történetírói meggyőződés között, mely eredetileg valóban szakmai indítékokból származóan tartotta elhibázottnak és irreálisnak Rákóczi francia-szövetségét illetve török-politikáját.²² — Egymásbafonódó *szakmai-politikai-személyi indítékok*, melyek összességükben a háborútól függetlenül is *német-orientációjú kultúrtörténeti-eszmetörténeti tájékozottságot* eredményeztek; s melyhez a központi hatalmak világháborús szövetségi rendszerének magja és a német-római császárság hajdani keretei között meglevő földrajzi-politikai (valóban csak véletlen) egybeesés még a tetszetős történetpolitikai konstrukció lehetőségét is kínálta.

És még egy kultúrtörténeti kérdést vet fel Szekffű megfogalmazása, mikor a maguk (azaz ő és Török Pál) európai tájékozódását elválasztja Hatványétól és Jásziétól; amikor azok angolos, franciás neveltetéséről szól. Vajon létezik egyáltalán olyan egyértelmű egybeesés társadalmilag-politikailag meghatározott mozgalmak és valamilyen külföldi szellemiségére orientált mű-

²⁰ Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról. Bevezetés a „*Török történetírók*” III. kötetéhez (1566 — 1659). Fordította és jegyzetekkel kísérté *Karácson Imre*. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta *Szekffű Gyula*. Bp. 1916.

²¹ A török korszak értékelésének alaptézisei Szekffű történetírásában ez évekre vezethetőek vissza. Historiográfiailag rendkívül tanulságos annak nyomunkísérése, hogy koncepciója miatt miként kerül szembe öreg barátjának, Takáts Sándornak felfogásával (MTAKK. Szekffű Gyula — Angyal Dávid. 1916. III. 10.), majd a Fontes-sorozat tervezett török-kori köteteknek szerkesztőjeként miként alakítja ki a két világháború közötti kutatások irányát kimutathatóan befolyásoló historiográfiai koncepcióját (Feljegyzése Klebelsberg részére OL. Bécsi Magyar Történeti Intézet iratai; a továbbiakban BMTI III. cs.) s hogyan épül mindez be a 16—17. századról formált történeti képbe 1919 után.

²² Vö. erre *Glatz Ferenc*: Történeti kultusz és történetírás. Történelmi Szemle 1976. 1—2. sz.

veltséganyag között, mint ahogy azt Szekfű állítja? Hogy nem, arra akaratlanul már Szekfű is ráérez, amikor azt mondja, hogy Hatvanyék szívéhez azért a német kultúrából is közel áll valami, csak a legmodernebb. Már ez is mutatja, hogy Szekfű megjegyzései között is ellentmondás rejlik, valóban nem lehet nemzeti kultúrák hatásából politikai mozgalmakat, egyes európai nemzeti kultúrák iránti orientáltságból társadalmi-politikai irányzatokat még a legsterilebb eszmetörténeti megközelítéssel sem levezetni. Mint ahogy egy nemzeti kultúra sem volt sohasem homogén a történelem folyamán és ma sem az . . . De azt a jelenséget mégiscsak jelzi Szekfű megjegyzése, hogy adott társadalmi-politikai helyzetben lehet *jelentéshordozó funkciója a kulturális orientációnak*. S a világháború éveiben ennek a francia orientációnak volt annyi politikai minősítő tartalma, hogy egyfajta kitörési lehetőséget, kitörési utat keresett a Monarchia egész állami és kultúrbürokráciájának *hagyományos* — s annyiban is hagyományos, hogy német — *műveltségesezményei köréből*. Ha a progressziót nem is lehetett az 1910-es évek Magyarországnak kultúrtörténetileg hozzákötni kifejezetten vagy kizárólagosan a francia, illetve az angol kultúrelemek nagyobb mérvű befogadásához, s nem lehet a világnézetileg-politikailag konzervatívát a németes kultúráltsághoz kapcsolni, mégis élt egy kultúrtörténetileg megfogható összefüggés a régi, hagyományos kultúra német alapozottságnak óvása és a konzervatív társadalmi-politikai álláspont között.

„*Nemzeti hibák*”, *nemzetiségi kérdés — német orientáció*

Szekfű magyarságának, szemlélete nemzeti voltának megkérdőjelezése A számüzött Rákóczi vitája idején, és erre reakcióként a nemzeti problematika még mélyebbre ivódása gondolkodásában magyarázza azokat a már a vita idején is elhangzott megjegyzéseket az időtlenné merevített, „*nemzeti tulajdonságok*”-ról, melyek a fentebb idézett levélben is említésre kerülnek. S ami a meglepő: a német orientációval kapcsolatban. Emlékezhetünk hogy néhány évvel korábban Széchenyihez „menekülésének” egyik mozgatója éppen az volt, hogy a legnagyobb magyarban felfedezte a „magyarság hibáinak” nagy ostromozóját, a „hányavetiség”-nek, a „hangos hazafiaskodás”-nak mint a levetkőzendő nemzeti ismertetőjegyeknek kipellengérezőjét. Azt is láthattuk, hogy Szekfű felfigyelt arra az összefüggésre, amely a magyar történelem felfogásában a nemzeti koncepciót és az álkuruc szemlélet között fennállott. Ahhoz sem férhet kétség, hogy Szekfű nemzetfelfogása a maga historizált, Széchenyi-idézetekbe burkolt formájában a mind retrográdabbá váló köznemesi koncepciókhoz képest „modernebb”, polgáribb volt. Polgári „vonásokat”, „ismertető jegyeket” szeretne tehát Szekfű többet látni az általa elképzelt ún. nemzeti tulajdonságok között, s ezt dicséri — a helyzethez is idomítva — a poroszokban. Erre vonatkozik a fentebb részletesen idézett levél megjegyzése: a magyarságnak „rendszeretetre”, „tisztességre”, nem nagyhangúságra, hanem „szoliditásra” lenne szüksége. És ezt magyarázza az Életrajz magyar kiadásához írott előszó egyik látszólag a szövegösszefüggésből kilógó, erőltetett mellékmondata is, amely a németiséget méltatja, azt „a nép(et), mely oly kötelességtudó és oly kultúrával tud dolgozni” (9. l.).

Széchenyi, aki felismeri, hogy a magyarság elmaradottságát külföldi (nyugati) tulajdonságok beoltásával kell gyógyítani, éppen ezeket a tulajdonságokat akarja a nemzetbe plántálni. Széchenyi, aki most már a magyar törté-

nelem egyik központi alakjává válik (Szent István a másik), az újkori magyar nemzeti fejlődés megindítójává, Szekfű ábrázolásában az az erkölcsi magasságokba emelt hős, aki „népétől szigorú önismeretet és kemény önfegyelmet várva” elsősorban a „nemzeti hibák” elmarasztalására összpontosítja tevékenységét. „Az önelégült természetlen rendiség” idején egyedül ő a „tudatos alkotó akarat” megtestesítője (181. l.), aki szembeszáll a „nemzeti hibák” sorával: irigységgel, bosszúállással, a „lovagiasság hamis felfogása”-val (180. l.) kívánja azoknak szaporítását, akik polgári erényekkel ékeskednek” (179. l.). — Így lesz a „nemzeti hibák” (azaz azon tulajdonságok, melyeket az irodalom oly egyértelműen a dzsenti hanyatló társadalmi útja kísérőjelenségeként sorol fel) ostromozása is egy vékony, de a szoros összetartozást biztosító szálon hozzákapszolva a keresztény-germán kultúrközösség iránti szimpátiához, melynél a kötőkapcsot az, az e korban még sok pozitívumot tartalmazó beismerés képezi, hogy Nyugat-Európától le vagyunk maradva.

Mindezekben a tényezőknél túlmenően — melyek a Szekfű-levélből mint az Életrajz szubjektív magyarázatából kifejtethetők — volt még egy hajtóerő, amely Szekfűt az Ausztriával, illetve a középeurópai hatalmakkal — mint a keresztény-germán kultúrközösség tagjával — való együttélés célszerűségéről meggyőzni látszott. S ez a *nemzetiségi kérdés* volt.

Történeti irodalmunk egyértelműen kimutatta: milyen fontos vonása volt a 67-es magyar nacionalizmusnak, hogy a Monarchia erejével is biztosítsa a magyar uralkodó osztályok uralmát a nemzetiségek felett. Azt azonban már kevésbé tártuk fel, hogy a dualizmus félévszázados történelmének melyik szakaszán, milyen jellemző vonások válnak rövidebb-hosszabb időre meghatározóvá a 67-es magyar nacionalizmus arculatán. Így pl. mikor s miért kerül előtérbe a kiegyezésre támaszkodás szükségének belátása a nemzetiségek törekvéseivel szemben?

Szekfű — illetve tágabban: a bécsi magyarok — erre egy kis, de talán jellemző adalékot szolgáltatnak. Szekfű ismerte és az évek során tanulmányai, környezetének befolyására át is érezte azt a nemzetiségpolitikai koncepciót, melynek Bécsben legismertebb képviselője Thallóczy Lajos, illetve köre volt. Noha történeti irodalmunk részletesen még nem tárgyalta, de az elszórtan előkerülő források bizonyítják, hogy a bécsi magyarok (Thallóczy, Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc) valamint a hozzájuk kapcsolódó Monarchia-barát nemzetiségi történészek, levéltárosok, politikusok meglehetősen azonos alapra épülő, kialakult nézetekkel rendelkeztek a Monarchia különböző nemzeti együtt-tartásának mikéntjére vonatkozóan. Rendkívül tanulságos lenne annak elemzése: miként következik be egy lassú, de határozott elkülönülés, majd módosulás e kör felfogásában akkor, amikor a balkáni események a délkelet-európai kis népek nemzeti államainak megalakulását napirendre tűzték. Ennek egyik érdekes dokumentuma Szekfű Gyula kéziratai között maradt ránk — Szekfű rájegyzéseivel. Emlékirat Thallóczy Lajostól, melyben a császárnál is befolyásos „osztályfőnök” azt fejtegeti, hogy a Balkán-háborúk következtében beállott új helyzet, a szláv népek önállósulási törekvései nem maradnak hatás nélkül a magyarországi nemzetiségek mozgalmaira sem. Thallóczy felfigyel ezekre a mozgolódásokra és összefüggésbe hozza azokat a magyarok monarchiabeli helyzetével. A románok nyugaton, Lipcsében, Franciaországban szemináriumot rendeznek be, illetve az egyetemeken nagy progagandát folytatnak Magyarország ellen — olvashatjuk az Emlékiratban. Ami azután számunkra is érdekes: Thallóczy ebből korántsem

von le valami olyasféle következtetést, hogy netán a nemzetiségekkel, illetve a szomszédos kis államokkal szemben valami módon határozottan kellene fellépni, hanem liberális felfogásának megfelelően Magyarország részéről felkészülést sürget az önállósuló szláv népekkel való kereskedelmi-kulturális mindennapi érintkezésre. Ennek belső feltételeit azonban abban látja, hogy félre rakjuk a Bécs és Budapest közötti állandó ellentéteket, hogy ne higyük már azt — ami „újabb politikai fejlődésünk rákfenéje”, — „hogy az, ami Magyarországnak hasznos, Ausztriának káros és viszont”. A „legújabb alakulásnak (azaz a Balkán-háborúnak — G. F.) az a főtanulása” Thallóczy szerint, hogy be kell látni: csak „vállvetett” együttműködéssel tölthetjük be hivatásunkat.²³

Amit Thallóczy 1912-ben már érzékelt, ami e sorok leírására s kinyomatására készítette, azt Szekfű számára csak megerősíthette a világháború tanulása. Most már nemcsak az elméleti fejtegetések szintjén, mint 1912-ben, de a gyakorlati politikában is jelentkezik a közép-kelet-európai nemzetiségeknek a magyar államiséget fenyegető problémája. Ha másra nem is, de a Budapesti Szemle (melyet rendszeresen olvasott) h iradásaira bizonyosan felfigyelt, melyek többek között beszámoltak épp az Életrajz írása idején tartott európai nemzeti kisebbségek konferenciájáról, ahol a „nemzeti önállóság”-ról bocsátottak ki nyilatkozatot, természetesen az antant-hatalmak támogatásával.²⁴ S az, hogy a világháborúban a Monarchia-, illetve a történeti Magyarország-ellenes *memzetiségi mozgalmak* — mint „természetes” szövetségesek — megjelentek az antant oldalán, s hogy a nemzetiségi politika a háborús magyar belpolitikának is mind nagyobb nehézségeket jelentett, a történetíró koncepciójában nemcsak megerősíthette a 67-esség célszerűségét a magyarság szempontjából, hanem kiegészíthette azt a háborús jelenben a *központi hatalmakhoz kötöttségünk szükségszerűségének* gondolatával.

*

Láthatjuk tehát, hogy egyrésztől igaz az a megállapítás, mely szerint a keresztény-germán kultúrközösség ilyen megkoncipiálása Szekfű Gyula történetírásában elsősorban a világháborúnak köszönhető. Sok vonatkozásban vissza is vezethető a német „megrendelésre”, valamint arra a tényre, hogy Magyarország a központi hatalmak egyikeként harcolt a háborúban. Másrészt azonban a magyarság „betagozódása a keresztény-germán kultúrközösségbe” történetpolitikai konstrukciója igen sok, a történetíró korábbi műveltséganyagából, az őt ért szemléleti hatásokból, kiérleltnek tűnő szakmai megfontolásokból, a történetírót ért benyomások szubjektív megválaszolásából tevődött össze.

A történetírói koncepció-alkotás természetét vizsgálva hozzá kell tennünk: igaz, hogy az alkalom, a „felhívás” sokban csak a korábbi években támadt gondolatok, következtetések összefoglalását kéri a történetírótól, de a korábbi megállapítások, elemzésekből nyert tények zárt gondolatsorba állítása, a koncepció egységének megformálása visszahat magukra a koncepciónak korábban

²³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK). Fol-Hung. 1900. II. kötet. — Szekfű egyébként igen sokat merít Thallóczy memorandumából.

²⁴ A Budapesti Szemle 1915-től rendszeresen (rovatszerűen, néha az „Értesítő”-rovatba szorítva) közölt beszámolókat, figyelőket az antant háborús irodalomról, s természetesen az ott tárgyalásra kerülő háborús kérdésekről.

talán más összefüggésbe illeszkedő elemeire: az új részletösszefüggésekben, vagy új megvilágításban rögzítődik. S az új összefüggésekben-rögzítődés jelentősége nemcsak a pillanatnyi történeti kép konstrukciójára vonatkozóan érzékelhető, hanem kihat a történetíró későbbi munkásságára is. A történész-munka során ugyanis, annak természetéből következően a történetíró nem végzi el minden esetben minden konstrukció-elem filológiai-irodalmi újrazvizsgálatát, hanem csak egyes, s szükséges pontokon teszi ezt. Az új — a korábbtól talán lényegesen eltérő — koncepcióba szervesen beépülnek korábban már kijegecsedett, szinte tétellé szilárdult megállapítás-sorozatok, összefüggések. Nos ilyenek tekinthetjük lényegében Szekfű történeti koncepciójában a magyarság és a német kultúra, politikatörténetileg (politikailag) a német orientáció tételének megszilárdulását. Úgy is mondhatnánk: a történetíró gondolati készletében amolyan „előregyártott elemek”-ként raktározódnak el részlet-összefüggések. S ismét Szekfű példájára gondolva, elmondhatjuk: ahogy a társadalmi-politikai frontokon való elhelyezkedés, szakmai, személyi indítékok, külpolitikai konstelláció összjátékaként alakult ki a történetírói „alaptétel,” ugyanilyen összetetten, különböző tényezők készítetik majd két évtized múlva a közben minden munkájába beépített összefüggés újragondolására s lényeges módosítására.

Önállóság — függetlenség

A keresztény-germán kultúrközösség és a magyarság kapcsolatáról kialakított történetírói tételt a koncepcióképződés bonyolult és áttételes voltának példajaként tárgyalva, vigyáznunk kell, nehogy a részletes-terjedelmes taglalás azt a benyomást keltse az olvasóban, miszerint Szekfű valamiféle, a nemzet érdekeit a nagyhatalmaknak alárendelő „fiók-imperializmus” tudatos megfogalmazójává vált a Monarchia felbomlásának előestéjén. Sőt, mint azonnal látni fogjuk, éppen ellenkezőleg: egy olyan *magyar önállóságot* konstruál kora politikai rendszereinek leírásakor, mely a valóságban nem volt meg sem a világháborúban, sem pedig az 1867 körüli években. A keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás és az önállóság kettős elgondolását azután következetesen érvényre juttatja a magyar történelem ezer esztendősi menetének megrajzolásában is.

Miután a Bach-korszakban elgyengült Ausztria kénytelen feladni olasz tartományait, majd 1866-ban német hatalmi állását, „a Lipót-féle abszolutizmus német-olasz nagyhatalmi konstrukciója végképp elmerült és a múlté lett, Közép-Európa széles térségein pedig a történeti és nemzeti erők felszabadulván, a hosszú fejlődés újabb lépcsőjén *három önálló államegyéniségnek* adtak életet: 1871-ben a németnek, 1867-ben az osztráknak, és a magyarnak” — írja Szekfű az Életrajzban (215—216. 1. Kiem. tőlem — G. F.). Vagyis ugyanabban a mondatban, melyben a keresztény-germán kultúrközösség szellemében az egységes német állam és a Monarchia megalakulásának egyidejűségét hangoztatja, bizonyítva ezzel is „a közép-európai államtörténet egységes jellegét” (216. 1.), ugyanott a valóságnál szinte nagyobbá növeli a magyar önállóság (a többi szövetségesekkel) egyenranguságának voltát: s a ténylegesen két államalakulat (Németország és a Monarchia) helyett három állammról beszél. Helyesebben: nem államról, hanem „*államegyéniségről*”. S e látszólag csak kategóriabéli különbségnél meg kell állni egy pillanatra.

Szellemtörténeti kategóriarendszer és történeti koncepció

Szekfű már a német kiadás „Bevezetés”-ében elmondja, hogy könyvében a „Nationalität, nationale Autonomie, Nation” kifejezéseket Meinecke több kiadást megért művének, a Weltbürgertum und Nationalstaat-nak²⁵ értelmezése szerint használja.²⁶ S a Meinecke-könyv, valamint a „Der Staat Ungarn” fogalomkészletének összevetése valóban szinte teljes egybeesést mutat. Nemcsak a Szekfű-előszó jelezte esetekben, hanem az „állam”-ra vonatkozó megjelölésekben is. (Csak zárójelben jegyezzük meg: ezek az egyezések *csakis* Szekfű német szövegének olvasásakor lesznek világossá. Ezért Meinecke és Szekfű munkájának összehasonlításakor a magyar kiadástól [A magyar állam életrajza] kismértékben eltérő eredeti német szöveget [Der Staat Ungarn] használtuk. — A valós egyezésekre illetve eltérésekre Szekfű és Meinecke között azért csakis a Der Staat szövege világíthat rá, mert Szekfű, amikor a korábban megírt német szöveget magyarra fordítja, többnyire a magyar szakirodalom már meglévő fogalomkészletét használja. Mint látni fogjuk, egyrészt a Meinecke-interpretációra, másrészt Szekfű felfogására nemzet és állam viszonyáról a Meinecke-szöveg, valamint Szekfű fordításának — azaz a német fogalomkészlet magyarra ültetésének — szókinccse is több fogódzót nyújt.²⁷)

A fentebb magyarul idézett sorok német megfogalmazásában a „Staatspersönlichkeiten”, Meinecke egyik kedvelt kategóriája áll. S ha Meinecke munkáját abból a szempontból olvassuk, hogy a fogalom-használat mennyire van kapcsolatban az államról-nemzetről alkotott Meinecke-konstrukcióval, akkor egy lépéssel már talán közelebb jutunk annak megértéséhez is, hogy Szekfűnél a fogalom-átvétel nemcsak a német közönséghez igazodást, mégcsak nem is egyszerűen a német szellemtörténet kora leghatásosabb élő mesterének másolását jelenti, hanem segítségére volt a magyar történelemtől alkotott álláspontjának az eddiginél határozottabb, differenciáltabb megfogalmazásában is.

Meinecke nézeteivel, vagy akár azok rövid összegezésével is természetesen e dolgozat keretei között nem foglalkozhatunk.²⁸ Szellemtörténeti felfo-

²⁵ Friedrich Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. Első kiadás 1907.

²⁶ Der Staat... 11. 1.

²⁷ Nyelvtörténeti és eszmetörténeti szempontból is rendkívül tanulságos lenne a Der Staat Ungarn és „A magyar állam életrajza” kategória-használatának összevetése. Itt azon ritka alkalom adódik, hogy a munkát németül író szerző maga fordítja le szövegét magyarra, azaz filológiailag tettenérhető a korabeli fogalomértelmezés is. Eszmetörténetileg pedig tanulságos, hogy azon fogalmak, melyek egy későbbi időszakban nagyon is meghatározott politikai-világképzeti irányzatok ideológiailag is jellemző fogalomkészletébe tartoznak, itt már e funkció nélkül s németül használatosak. Csak egyszerűen nem fordítják — még önmaguknak sem — úgy magyarra, mint ahogy később, amikor annak politikai-ideológiai funkciója egyértelmű. Legjellemzőbb példája lehet ennek a „Volkstum” kifejezés, melyet Meinecke és németül Szekfű is állandóan használt, magyarra azonban nem a később is használt „népiség” értelemben fordítja.

²⁸ A nemzetközi irodalom könyvtári termékei közül csak néhány legújabbra szeretnénk utalni (itt természetesen a Meinecke 1918 előtti tevékenységét tárgyaló irodalomról van szó): Hans Schleier: Die Ranke-Renaissance (in: Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft. II. Berlin 1965). Gerhard Lozek: Friedrich Meinecke uo. különösen 306–311. 1. — A hatalmas nyugatnémet irodalomból szeretnénk kiemelni a marxista szellemű Das Argument c. folyóirat „Kritik der bürgerlichen Geschichtswissenschaft” (I.-Berlin 1972) c. különszámát, melyben a szociál-liberális Immanuel Geiss ad néhány jó — a korábbi irodalmat meghaladó — szempontot a fiatal Meinecke történetfelfogásának kritikájához (Kritischer Rückblick auf Friedrich Meinecke Uo. 22–36. 1.). Említésre érdemes

gásának reakciós politikai koncepciókhoz vezető elemeit hazai történetírásunk is összefoglalta már. Sőt a Szekfű-tanulmányok a Szekfűre gyakorolt hatást is — természetesen csak az általános vonásokat emelve ki — tárgyalják.²⁹ A következőkben Meinecke felfogásának csak egyes, Szekfű itt elemzett nézetei megértéséhez szükségesnek tűnő néhány vonatkozását érinthetjük. Nézzük tehát az „államegyéniség” kategóriáját.

Meinecke munkájának célkitűzése, mint arra maga is utal: az egységes német állam bismarcki konstrukciójának fejlődésrajzát adni. Természetes, hogy a munka fő kérdése az állam és nemzet értelmezése, mégpedig — mint arra a történeti irodalom már rámutatott — szellemtörténeti értelmezése. Az „egyes gondolkodók . . . meghatározott ideáinak története”³⁰ — ahogy maga jelölte meg könyvének tárgyát —, lényegében annak bemutatása: milyen történeti fejlődés eredménye az egységes nemzet, nemzetállam gondolatának kialakulása. Azaz, hol, kinél (politikus, filozófus gondolkodásában) található meg állam és nemzet felfogásának olyan előzménye, mely majd a bismarcki Németországban — a szellemtörténész szemével és fogalmai szerint — „megvalósul”.

Ismerve a német nemzeti fejlődés körülményeit, s főként nehézségeit, melyeket az 1871 utáni Németországnak meg kellett haladnia, természetesen találjuk: Meinecke egyik főgondja annak kimutatása, hogy a sok kis német állam fennállása idején is létezett olyan idea (hisz Meinecke ezek történetét vizsgálja), mely az államot egységes egésznek fogta fel. Természetes, hogy Meinecke ennek, a történelemben valójában csak 1871-ben megvalósuló egységnek az előtörténetét nem az intézményekben, nem is a törvényhozásban vagy a politikában találhatta meg. S itt jön a szellemtörténeti megoldás: a konkrét politikai vagy közigazgatástörténeti megközelítést félretolva az *államiság* ill. a *nemzetállamiság gondolatának történetét* állítja a középpontba. Ebben a felfogásban a történeti vizsgálat tárgya, az állam és a nemzet nem mint konkrét politikai képződmény, vagy mint intézmény jelenik meg, hanem mint elvonatkoztatott gondolati konstrukció. És ehhez találja alkalmasnak Meinecke a német romantika fogalmi konstrukcióját az „állam-egyéniesség”-ről. Az állam — idézi és „méltatja” Meinecke Adam Müller nézetét — „eine geschlossene Persönlichkeiten”, mely „abgerundeter Charakter”-rel bír. Olyan „Individuum”, mely magába foglalja az egyéneket, és a kutatónak be kell látnia, mondja, „daß menschliche Gesellschaft im Ganzen und Großen sich nicht anders darstellen kann, denn als ein erhabener und vollständer Mensch . . .” „Der Staat ist . . . nicht bloß ein Spielwerk oder Instrument in der Hand einer Person, sondern es ist *eine Person selbst*, ein freies, in sich durch unendliche Wechselwirkung streitender und sich versöhnender Ideen bestehendes wachsendes Ganzes”³¹ (kiem. tőlem — G. F.). Az államegyéniség egy olyan „Lebenswesen, das in allen seinen

még Iggers könyvének („Deutsche Geschichtswissenschaft” — 1971) Meinecke-ábrázolása, valamint Elisabeth Fehrenbach tanulmánya „Ranke-Renaissance und Imperialismus in der wilhelminischen Zeit” in: *Geschichtswissenschaft in Deutschland* (1974) 54–65.

²⁹ Vö. Szigeti József: A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp., Mérei Gyula: i. m., különösen 184–194. l. Továbbá: Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp., 1969.

³⁰ Weltbürgertum . . . 21. (Dolgozatunkhoz az 1922. évi 6. kiadás szövegét használtuk.)

³¹ Uo. 148.

Gliedern und Funktionen von Vitalität und Geist überquillt und auch nur wieder in Zusammenhang des ganzen, von Persönlichkeit durchdrungenen Weltalls steht”.

A hosszú idézetek egész fogalomkincse, a gondolatmenet steril volta a mai fiatal olvasóközönségnek valószínűleg teljesen idegen, melynek egyik oka, hogy a német szellemtörténet művelőinek írásait a maguk korában nem fordították magyarra, mint előzőleg a pozitívizmus klasszikusait. Annál jobban érzékeltetik azonban e sorok, hogy a filológiai munkákon, közigazgatástörténeti tanulmányokon, aktán alapuló történetírássra nevelődött Szekfű gondolkodásában milyen nagy átrendezést kívánt a szellemtörténeti kategóriarendszer megemésztése. S írás közben annak használatát.

Az államra vonatkozóan Szekfű átveszi Meinecke konstrukcióját: a magyar állam története így egy szellemtörténeti módon mindenek fölé emelt „államegyéniség” különböző megvalósulási formáinak története: Szent Istvántól 1867-ig. Már maga a magyar kiadás címe: „Életrajz” utal arra, hogy Szekfű az államban — Meinecke nyomán — valami egységes, élő organizmust lát. Élő organizmust, amely különböző változási periódusokon keresztül fejlődik: a patriomoniális államból fejlődik rendi állammá, s ebből „modern” alkotmányos polgári állammá.³² A magyar állam „egyéniesség” jellegének hangsúlyozása természetesen nem a szellemtörténet kategóriarendszerének valami világnézeti indíttatású másolása. A történetíró a maga kora szellemi áramlatai közötti tájékozódásakor mindig konkrétan tettenérhető szakmai, személyi vagy társadalmi-politikai indítékokat követ, vagy legalábbis valamihez-, valakihez-fordulását e mozzanatok befolyásolják, néha megfoghatóan meghatározzák. Az azután szintén a dolgok természetéhez tartozik, hogy az átvett, egyénített gondolatok, felfogások át- meg átforgalmazzák a történetíró egész látásmódját: nemcsak új összefüggéseket tárnak fel, vagy látszanak feltárni előtte, nemcsak eddig figyelemre nem méltatott tények emelkednek döntő fontosságúvá, hanem a történelemlről, mint tudományágának tárgyáról is alakul-formálódik nézete.

Ezek a jelenségek bekövetkeznek Szekfű történeti látásmódjában is a szellemtörténeti felfogás hatására. Ahhoz azonban, hogy felfedezhessük e felfogás hatását, szemügyre kell vennünk azt, hogy a konkrét történeti folyamatról — jelen esetben a magyar nemzet és állam fejlődéséről — rajzolt történeti képben hol, mikor milyen funkcióval, s milyen indítékkal kerül „alkalmazás”-ra a szellemtörténeti konstrukció. S itt láthatjuk azonnal, hogy pl. a „Staatspersönlichkeit”, a Meinecke-felfogás egyik kulcs-kategóriájának átvétele nagyon is átgondolt történetírói álláspontot takar, sőt hozzáköthető Szekfűnek a magyar történelemlről illetve a magyarságot érintő aktuális kérdésekről 1916-ban kialakult álláspontjához.

Szekfű 67-es alapállását már érintettük. Azt is láthattuk, hogy aki a magyarság Monarchiabeli helyzetét nemcsak Budapestről, hanem a császárvárosból, Bécsből is szemlélte, az nemcsak a hazaiak hangerejét, hanem az osztrák centralisták magyarellenes szívós és nem eredmény nélküli harcát is

³² Itt nem térhetünk ki annak részletezésére, hogy Szekfűnek az állam fejlődésének különböző szakaszairól adott rajza mennyiben vezethető vissza Below felfogására. A „Der deutsche Staat . . .”-ot és a Der Staat Ungarn-t olvasva feltűnő párhuzamok találhatók a hűbéri állam — patriomoniális állam s általában az államszervezet átalakulásának Below és Szekfű adta ábrázolása között.

számításba vette.³³ Ez utóbbiak ellenében az 1867-ben elért államiságunk megőrzésére Szeffű a kiegyezésben látott biztosítékokat. A világháború, a nemzeti-ségi probléma fenyegető voltának felismerése tovább erősítette 67-ességét, illetve arra készítette, hogy az Ausztriával való együttélésben mindinkább a magyar önállóság támaszát lássa.³⁴ A világháborúban elszenvedett vereségek, a Magyarország elleni nemzetiségi mozgolódások az érzékenyebb gondolkodókban már veszélyérzetet támasztottak a magyarság jövőjére vonatkozóan. Ezekben a hónapokban ír Szeffű a „bekerítetttségünk”-ről (maga is látván, hogy az „ostromlott vár” hasonlatot a németek, s Tisza is háborús lelkesedés-gerjesztés céljával hirdetik, de hatása ellenkező a közgondolkodásra); majd rezignáltan idézi már 1916 novemberében Losonczi Istvánnak a töröktől körülvevett Temesvárról származó utolsó levelét: „várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot!”³⁵ Ez a fenyegetettség-érzés a korábbinál fokozottabban erősítette Szeffűben az Ausztriára, a kiegyezésre utaltságunk gondolatát, azt, hogy az ilyen erővel (sarkítva azt is mondhatnánk *csak* ilyen erővel) rendelkező nemzet, mint a magyar, önmagában nem tudja önállóságát megőrizni. Ugyanakkor viszont éppen a fenyegetettség miatt növekszik szemében az eddig csak az Ausztriától féltett önállóság fontossága. A magyar új és legújabbkori történelem egyik legnagyobb nemzeti dilemmáját Szeffű végiggondolta, s környezete, tanulmányai, s most a politikai helyzet hatására is úgy állította fel téziséit: *a függetlenség*, a „szétválasztók” jelszava, „illúzió” és irreális a Kárpát-medencében, de *önállóságunkhoz* ragaszkodni kell. Igaz, hogy felerősödött az egymásrautaltság hangoztatása, de elszántabbá vált korábbi Gesamtmonarchie-ellenessége, hangsúlyozottabbá lett „kiegyezés-pártiságában” a magyar önállóság hirdetése.

Ezen konkrét történeti körülmények tekintetbevétele után már könnyebben érthetővé válik a szellemtörténeti interpretáció nagyon is konkrét történeti-konceptcionális szerepe. Szeffű amikor az államról szóló szellemtörténeti tanításban felfedezte az államnak, mint egyéniségnek felfogását, egy olyan vezérfonalat vélt megtalálni, melyhez a már nagyjából eddig is kialakult történeti fejlődésvonalak könnyen igazíthatók voltak, és lehetségessé vált a magyar történelem évezredes folyamatában a magyar állam mindenkori önállóságának hangsúlyosabb kiemelése. Hiszen ha az államban nem intézmények összességét vagy nem csupán „eszközt” látunk (mint Meinecke mondja), hanem egy, a történelemben különböző formákban testet öltő, az állam egyszerű megalakulásától megszakítás nélkül élő, szubstanciá”-t (Staatlichkeit, Staatspersönlichkeit), akkor a magyar különállás, az állami önállóság történetileg szépen nyomon követhető a Mohács utáni évszázadokban is, amikor az egységes magyar állam politikailag, közigazgatásilag felbomlott. Akkor nem zavarja a történetírót, hogy hol az erdélyi fejedelemségben, hol egy kiemelkedő történeti személyiség gondolkodásában (pl. Zrínyi), hol egy eszmekörben (Regnum Marianum) lépten-nyomon kimutassa az önálló magyar államiság kontinuitását. S ha elfogadjuk így a történelemre, a magyar történelemre a szellemtörténet kategóriarendszerét, akkor 1867 valóban *nem egy államalakulatot*, az Osztrák-Magyar Monarchiát, hanem *két „államegyéniséget”* hívott létre.

³³ A bécsi magyarok (gyakran „labanc”-nak nevezett) nemzeti koncepciója. Vö. Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepció (A fiatal Szeffű Gyula bécsi éveinek történetéből). Történelmi Szemle 1974. 3. 396–420.

³⁴ Erre utal *Pach Zsigmond Pál*: i. m. 388.

³⁵ MTA KK. Szeffű Gyula – Angyal Dávid 1916. XI. 25.

Világháborús benyomások — forrás-interpretáció

A kiegyezés intézményére támaszkodó magyar önállósági gondolat megerősödése tehát igen szorosan összefüggött az 1910-es években, mindenekelőtt a háború idején végbemenő politikai eseménysorozatokkal, s a történetírónak az ezek szellemében megfogalmazott történeti értékeléséhez a szellemtörténeti felfogás alapelemei kínálkoztak. — Nem lehet azonban számunkra az sem érdektelen, hogy a Nyugathoz-tartozásunkról, kiegyezéssel alapon nyugvó önállóságunk egybekötéséhez talált-e, s hol már kialakult gondolati anyagot. S ha igen, mennyire s miben veszi át, vagy változtatva gyúrja jelen helyzetének megfelelően e tételeket?

E kérdésekről alkotott felfogásának kialakítása közben talál rá Szekfű ifj. András Gyulának „Az 1867-iki kiegyezésről” c. könyvére.³⁶ A századforduló legintelligensebb arisztokratájához Szekfűt különben is fűzték személyi kapcsolatok: a gróf nagy munkájának „A magyar állam fönmaradásának”³⁷ angol-nyelvű kiadásához — Angyal Dávid közvetítésével — Szekfű segítséget ad, még budapesti levéltárnokként. Szekfű tehát ismeri András munkáit. András koalíciós szereplése miatt azonban a koalíciót erős antipátiával néző fiatal bécsi levéltáros „Kónyi bácsi” (Kónyi Manó) és Angyal unszolására sem vállalja András könyvének ismertetését. Ez a tartózkodás megszűnik, amikor, mint ismeretes, „A száműzött Rákóczi”-botrányban a gróf emeli fel szavát Szekfű mellett, s inti le a „nemzeti” tőkét kovácsolni akaró ellenzék manővereit.³⁸

András nézetei a kiegyezés szükségességéről, ugyanakkor a kiegyezésen belüli magyar alkotmányos önállóságról ismertek voltak a századelő Magyarországon. Ismert volt, hogy ő az, aki az Ausztriával kötött alkotmányos házasság célszerűségének bizonygatása után a hazai politikai irodalomban A magyar állam fönmaradásának . . . III. kötetében (1911) nagy közjogi és történeti fejtegetésekkel, a magyar alkotmányos önállóság teljes történeti érvrendszerének felsorakoztatásával veszi fel a harcot az osztrák központosító irányzat exponenseivel, Teznerrel és Turba-val.³⁹ Emlékezhetünk, hogy ez a felfogás egybeesett időben azokkal a Szekfű-kirohanásokkal, melyek szintén az osztrák sovíniszta irodalom elleni harc hiányát vetették a hazai közjogi irodalom verbőczyánus szárnyának szemére. Mint ahogy 67 és Magyarország viszonyának beállításában sem találhatunk ezen években nagyobb eltéréseket Szekfű és András nézetei között. Azok a megfogalmazások, melyeket András ad e könyvében a kiegyezésről, nemzeti s állami önállóságunk alapjairól — szintén megegyeztek Szekfű felfogásával. „A magyarok létérdeke az Ausztriával való belső kapcsolatot követeli ugyan meg — olvashatjuk például Andrásnál —, de az Ausztriával való egybeolvadásunk olyan öngyilkosság volna, hogy rá a magyar sohasem lesz kapható . . .” Majd így folytatja: „A magyar nemzet ellen a Monarchiát nem lehet fön tartani, a magyar nemzet pedig soha semmi-féle körülmények között nem fog állami létéről lemondani.”⁴⁰ Szekfű e nézet-

³⁶ Bp. 1896.

³⁷ 1908-ban jelent meg angolul „A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai” (I. köt. 1901, II. köt. 1905) angol kiadása II. Mátyás korával zárva tárgyalását (The Development . . . 1908).

³⁸ Jellemző erre — s szerintiünk igen találó — a Huszadik Század „Szekfű és András Gyula gróf” c. cikke 1914. 685–686.

³⁹ Vö. erre: Szaktudományos kérdésfeltevés . . . (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből). Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.

⁴⁰ Andrásy: i. m. (III) 414.

azonosság alapján nyúl ahhoz az Andrassy-könyvhöz, melyben a tézisek leg-részletesebb kifejtése megtalálható.

A történetírói gondolkodás természetét, azon bonyolult összefüggéseket vizsgálva, melyek a történetíró összegyűjtött forrásai, a feldolgozás folyamata, valamint magának a megírott műnek gondolati és anyagai között látható, nem lehet érdektelen a következőkben mellékelni az Andrassy könyv egy-egy fejezetéből azokat a sorokat, melyeket Szekfű aláhúzott. Ezeket a mondatokat ugyanis biztonsággal tekintjük olyanoknak, melyeket a történetíró nemcsak-átolvasott, de mondandójukra fel is figyelt . . .⁴¹

Ha csak e néhány dokumentáló oldalt olvassuk is át, benne megtaláljuk a szekfűi munka gondolati láncának több elemét: azt, hogy a magyarságnak Nyugat és Kelet között kellett mindig választania, s természetesen, hogy a Nyugatot választotta mindig, s hogy ennek a nyugati orientációnak szerves folytatása a 19. században a kiegyezés. A magyarság rá van utalva e szövetségre. Ugyanakkor — mint az a másik, kiemelt fejezet megjelölt sorából kiteszik — Andrassy a kiegyezés legnagyobb eredményének épp a magyar önállóság visszanyerését tartja.

Az alapelvek ilyen hasonlósága az Andrassy és Szekfű könyv között már magyarázza a szöveg szerinti hasonlóságokat, illetve az 1896-os tézisek bizonyos áthasonítását az 1916—17-es helyzetre.

„Már Szent István választott a Nyugat és Kelet között . . .” olvashatjuk Andrassynál a Szekfű könyv egyik történeti alaptételét. „A mohácsi vész óta soha sem voltunk oly fokú élvezetében írott jogainknak, mint vagyunk a kiegyezés óta” — írja Andrassy, ami Szekfűnél szinte csak stilisztikai változtatással ugyancsak megtalálható: „A kiegyezés Magyarországnak is nagy történeti sikere volt, mert állami önállóságát és a közös ügyekre való befolyását az új berendezés hasonlíthatatlanul tökéletesebben biztosítja, mint a rendi alkotmány 1526-tól kezdve bármikor” (Életrajz — 220. 1.). S folytatható lenne a hasonlóságok felsorolása olyan részletekbe menően is, hogy pl. Szekfű egyes kategóriákat az 1910-es évek fogalomhasználatától diametrálisan eltérve kimondottan abban az értelemben használ, mint Andrassy e munkájában, vagy szép számmal emelhetjük ki azon gondolatokat is, melyek Andrassy és Szekfű más-más tapasztalati anyagból levont következtetései találkozásait jelzik. Ilyennek kell tartanunk pl. a Nyugat és Kelet közötti választásban a nemzeti-ségi kérdés nagy szerepét. Amikor Andrassy sorait olvasta Szekfű arról, hogy nekünk a nemzetiségek miatt is Nyugat felé kell fordulni, bizonyos támasztékot találhatott fentebb már ismertetett véleményéhez a nemzetiségi mozgolódások éveiben.

A szöveg aláhúzások természetesen arra is felhívják figyelmünket, hogy bármennyire is megtalálja a történetíró 1916-ban az 1896-os szövegben a számára megfelelő tételeket, az „átvétel” folyamán az eredeti szöveghez történő ragaszkodás attól függ, *mennyire felelnek meg azok a saját (világháborús) kora*

⁴¹ A történetírói gondolkodást, az interpretációk jellegét természetesen akkor érzékeljük a legvilágosabban, ha az egész Andrassy-szöveget tudjuk a Szekfűtől aláhúzott részletekkel egybevetni. Vagyis az is láthatóvá válik: mit nem húzott alá Szekfű, azaz a maga részére nem talált fontosnak. Erről természetesen le kell mondani, s így két Andrassy fejezetből (a témánkhoz szorosabban tartozó I. és V. fejezetből) közöljük azokat a mondatokat, melyekben Szekfű-megjelölés található. (Ld. Függelék). — Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Benda Kálmánnak, Vörös Antalnak és Vörös Károlynak, akik a Szekfű-könyvtár sorsára vonatkozóan szolgáltak eligazításokkal.

kérdésfeltevésének és megoldásainak. S a fő szempont mindig is ez lesz. Mert igaz, hogy pl. épp az említett nemzetiségi kérdés jelentkezése az 1890-es és az 1910-es években Andrásyban és Szekfűben is erősíti a magyarság szükségyszerű nyugati politikai orientációjának gondolatát. De míg Andrásy — természetesen — a maga korának véleményei, irányzatai között még arról beszél, hogy elképzelhető: „kis szomszédaink tőlünk várják érdekeik képviselését és előmozdítását Európa előtt s létük védelmét...”, addig Szekfűnek — noha Andrásy e sorait aláhúzza — eszébe sem juthatott ilyen gondolatmenetet iktatni munkájába; hiszen a világháborúban Magyarország épp e kis szomszédokkal állt hareban. A maga korában is aktuálisnak találhatta viszont a nemzetiségek és a külső hatalmak viszonyáról adott Andrásy-fejtegetéseket: a „k i v ü l r ő l” izgatásról, arról, hogy közöttük két irányzat küzd: „chauvinista”, mely „n a g y - r o m á n , n a g y - s z e r b p o l i t i k á t a k a r c s i n á l n i”, valamint a célokat „a r e á l i s e r ő k h ő z , a z e l é r h e t ő h ő z” (kiem. Szekfűtől az Andrásy szövegben 48—49. l.) mérő; vagyis tehetjük mi horzá — a Monarchia keretein belül maradni akarók.⁴² De új értelmezést kellett nyernie az Andrásy által annyit emlegetett „pánszláv” veszélynek is. Andrásy akárhányszor beszél a nemzetiségekről, illetve a szomszédos kis önálló államokkal szemben folytatandó politikáról, mindannyiszor a nagy Oroszország jelentette veszély hangoztatásánál köt ki. A szomszédos kis államok és a nemzetiségeink ránkutatalságát is azzal magyarázza, hogy azok különben „p á n s z l á v t e n g e r b e n f u l l a d n á n a k m e g”. Noha Szekfű a fentebbi sorokat még alá is húzza, az Andrásy adta fejtegetések végkövetkeztetése Oroszországra vonatkozóan sohasem kerül kiemelésre.⁴³ 1916-ban a Balkán háborúk után, amikor Oroszország a kis szláv államok megerősítéséhez jelentősen járult hozzá, természetesen a kis népek orosz fenyegetettségének érve nem birt többé jelentőséggel, nem jelenthetett közelítő erőt a magyarság és a nemzetiségek, Magyarország és kis szomszédai között.

De mindezeknél az *egybeeséseknél* vagy a felhasználás *korához igazított interpretációjánál* sokkal érdekesebb adalékot szolgáltatnak számunkra azok a Szekfű-megjelölte Andrásy-gondolatok, melyek végül is *nem kerültek* még változtatott formában sem Szekfű *munkájába*.

A történetírói értékelések forrásait kutatva ugyanis nemcsak azon politikai körülmények, szakmai, módszertani elvek érlelődésének számbavétele lehet érdekes számunkra is, melyek a történetíró munkájának elemzése és a megfogalmazáshoz vezető nyomok gondos követése, összefüggésbe-hozása révén feltárhatóak. A történetírói értékkitelet megalkotásában gyakran olyan típusú *érvek, gondolatok* játszanak döntő szerepet, melyek majd a történeti munkában adott *végző megfogalmazásban nem is kapnak helyet*: vagy mert más természetűek, mint amilyeneket a történeti tanulmány, monográfia műfaja elbír, vagy mert a szerző más megfontolásokból mond le ezen — egyébként a saját koncepcióját igazoló — érvek felhasználásáról. Ha munkájában nem is ad számot a történetíró ezen elemekről, s fogódzót sem nyújt fellelésükhöz, ezek rekon-

⁴² A következőkben a ritkított szedés a Szekfűtől származó kiemeléseket jelzik az Andrásy-szövegből.

⁴³ Ezért nem találkozhatunk ezzel az itt mellékelt szövegben (vö. Függelék). Viszont az Andrásy-könyvben lépten-nyomon megtalálható, gondolatmenetének szerves részét képezi.

struálása módszertani szempontból mégis fontos, mivel magát a történetíró meggyőződését lényegesen befolyásoló-alkotó — igen gyakran rejtve maradó — érvekről van itt szó. A szerző kinyomtatott munkája tehát a rejtett gondolati források és a megfogalmazott következtetések közötti összefüggések feltárására szinte sohasem vezethet bennünket, s a levelezések is csak nagyon ritkán. Az olvasmányoknak mint a szellemi hatások lemérése egyik forrásbázisának is viszont mindig megvan az a hátrányuk, hogy, mint fentebb is láthattuk, elsősorban azokra az állításokra figyelünk fel bennük, melyek a vizsgált szerző műveiben vagy leveleiben szintén megtalálhatóak. Vagyis általában mégsem látszanak alkalmasnak a meg nem fogalmazott, de a valóságban mégis ható nézetek felderítésére. Mégis, ha a talán címről ismert olvasmányok olyan példányait tudjuk felkutatni, melyekben szerzőnk megjegyzéseit, aláhúzásait megtalálhatjuk, akkor olyan útbaigazítást nyerhetünk, mely már nemcsak azt mutatja meg számunkra, milyen egyezések találhatók szövetségserűen az olvasmány és az ezekből is táplálkozó alkotás között, hanem az írás közben *figyelembe vett és az alap gondolatot formáló érvek összességét feltárhatja* előttünk.

A koncepció megalapozásánál, kialakításánál felhasznált, de a munkában meg nem fogalmazott érvek feltárásában lehet segítségünkre a Szekfű használta Andrassy-könyv példánya. Nézzük, milyen érveket jelölt meg Szekfű Andrassy fejtegetéseiben a Nyugathoz, *Ausztriához-tartozásunkkal* illetve ezen belüli önállóságunkkal kapcsolatban.⁴⁴

A teljességükben mellékelt szövegrészletekben is felfigyelhetünk arra, hogy Andrassy a kiegyezés és Nyugathoz-csatlakozás szükségessége gondolati egységének alátámasztására — mely Szekfű munkájában végkövetkeztetésként ugyanígy megtalálható — rendkívül gazdag érvrendszer sorakoztat fel. A mellékelt aláhúzott részletekben is szembeötlő: Szekfű figyelmét mennyire következetesen ragadták meg azok a mondatok, melyek Ausztriára-utaltságunkat a kis népek gyengeségével és a nagy néptömegű államok erősségével igyekeztek indokolni. Az aláhúzott mondatok logikus gondolatsort képeznek: a 15 millió magyar nem elég erős arra, hogy „nagy hatalom” lehessünk, ezért a két állam (Ausztria és Magyarország) erejét összegezni kell. „E r ő s e k pedig — jelöli meg Szekfű Andrassy fejtegetéseinek utolsó mondatait — m a g y a r j e l l e g ű n k m e g ő v á s á v a l, c s a k a z A u s z t r i á v a l v a l ó s z ö v e t s é g ű n k á l t a l l e h e t ű n k” (53. l.). Majd ugyanez korábbi oldalakon megjelölve: „... m a e g y k i s á l l a m r o s s z a b b h e l y e z e t b e n v a n, m i n t v o l t a r é g i i d ő k b e n.” (5. l.) „M a a t ö m e g e k d ö n t e n e k. A m e l y á l l a m n e m b í r n a g y t ö m e g e k k e l s í k r a s z á l l a n i, a z ö n á l l ó p o l i t i k á t n e m f o l y t a t h a t, a n n a k a t ö b b i e k h e z k e l l s i m u l n i a” (19. l.). Ezt bizonyítja Andrassy számára a szomszédos kis „független” államok (Szerbia, Románia) példája is. S Szekfű ismét aláhúzza Andrassy argumentumát: „I g a z, h o g y e x i s t á l n a k,” mint független államok, de külső hatalmak játékainak jobban ki vannak téve, még belpolitikájukban is, mint Magyarország a Monarchián belül (21–24. l.). A magyarság tehát nem állhat meg a modern világban, mint független állam, ha számottevő hatalom akar maradni. Ezt felismerte Kossuth is — írja —, csakhogy ő a Nyugattal szemben a Kelet-et javasolta szövetségesként: nem Ausztriával lépni államközösségbe, hanem konföderáció keretében a kis szomszédokkal. Szekfű nagy bekezdéseket jelöl meg azokból a részekből, melyek Kelet és Nyugat közötti választásunk ilyen történeti megalapozását nyújtják. „U t o l s ó m e g n y i l a t-

⁴⁴ Vö. Függelék.

kozása a Kelettel való szövetség eszméjének Kossuth conföderationális terve volt” (33. l.). Az önállóság szempontjából a konföderáció „nagyobb megkötöttséget teremtett volna, mint az 1867-iki kiegyezés” (35. l.) S a nemzetiségek világháború alatti törekvéseit látó Szekfű 67-hez ragaszkodásával nagyon összecsengethettek Andrassy sorai, amikor azt bizonygatja: ha sikerült volna is Kossuthnak önállóságot a konföderáción belül megtartani, „a kiegyezésnek óriási fölénye az ő terve fölött az, hogy az országban legalább magyarok lehetünk. Belpolitikánk mi vagyunk urai. Semmiféle nemzetiségnek szerződésileg nem adtuk önálló politikai existenciát.” (38. l.) Addigi történeti tanulmányaiból, A számüzött Rákóczi-vitából nyert „tanulságai”-hoz is odailleszkeztetett az aláhúzott Andrassy-mondat: „A kurucz gondolat végső következményeinek modern kiadása (ui. a konföderáció gondolata — G. F.) még sokkal károsabb az eszme régi alakjánál!” (39. l.)

Nem, az Életrajz szövegébe — melyhez Szekfű az Andrassy-könyvet elővette, s melyből, mint láthattuk, gondolatilag, a megformálásban is sokat merített — nem épültek be ezek az érvelések. Sem a nagy tömegek erősebb voltáról, sem a kis országok gyengeségéről, de még a Duna-konföderációnak, mint az Ausztria-ellenes szövetség-terv „keleti” voltáról sem. A politikai általánosságok szintjén adott fejtegetések, érvelések a történeti szövegbe semmiképp sem voltak beilleszthetőek. Másrészt az Életrajzok és az Andrassy-könyv funkciója is teljesen eltérő volt a maguk korában: míg Szekfű a külföld számára írja eredetileg munkáját, s így pl. a kiegyezés szükségsszerűsége hangoztatásának egyik fő célja annak bizonygatása, hogy Ausztriának, ill. a kereszténygermán kultúrközösségnek ugyanúgy szüksége volt arra, mint a magyarságnak, addig Andrassy érvei a magyarországi vitapartnerek, főként a függetlenségiiek ellen, illetve azok meggyőzésére irányultak, s így ő ugyanannak a koncepciónak másik oldalát igyekezett megvilágítani: mennyire van nekünk magyaroknak szükségünk a szövetségre. Míg Andrassy számára az egyik fő kérdés annak kimutatása, hogy a függetlenségi eszményképezés, Kossuthnak tervei nemzeti szempontból elhibáztak voltak, addig Szekfű ezzel az érveléssel munkájában nem sokra mehetett: a külföldi közönségnek semmitmondó lett volna. Ehhez jön még az is, hogy a háború idején Szekfű már valóban nem a magyar nemzeti koncepción belüli eltérések hangsúlyozását, hanem általában a nemzet fenyegetettségét látta a fő nemzeti kérdésnek. A gondolatkör ilyen oldalról történő kifejtését, mint az Andrassy-nál megtalálható, Szekfű nem vehette be szövegébe, érvelését nem használhatta. A végső következtetéshez viszont, a 67-esség és az évezredes múltra visszatekintő Nyugat-hoz tartozás összekapcsolásához egészében hozzájárult.

Nyilván az aktuális helyzet követelményei döntötték el azt is, hogy a másik szekfűi alapelv megfogalmazásakor, a magyar *önállóság* történelmi alátámasztásában milyen érvek kapnak helyet a munka végső szövegében. Noha itt is bőségesen találhatunk a Szekfű álláspontját lényegében alátámasztó, az Andrassy-könyvben megjelölt, tehát figyelembe vett, de végül is kimaradt érveket, e témakörből többet ültet át a két évtizeddel korábbi könyvből az Életrajz konstrukciójába.

Nem idézte, nem is idézhette a német közönség részére Szekfű azt az aláhúzással, sőt lapszéli megjelöléssel is kiemelt Andrassy-megfogalmazást, mely a magyar közönség előtt akarta bizonyítani: a kiegyezés az egyetlen út a

magyarság önállóságának megtartására, s mely gondolat a világháború alatt önállóságunkat hangsúlyozni kívánó Szekfű álláspontjával annyira egybees-
hetett. „Az egyik (ui. a kiegyezés egyik eredménye — G. F.) a k ü l b i z t o s s á g e l é r é s e a z o n a z ú t o n , h o g y a m a g y a r á l l a m e g y n a g y h a t a l o m r é s z e s é v é v á l i k ; a m á s i k , h o g y e m e l l e t t S z e n t I s t v á n k o r o n á j a e z e r é v e s s o u v e r a i n i t á s á t é s a m a g y a r j e l l e g é t m e g ő r i z h e s s e . ”⁴⁵ Ha így nem is vette át Szekfű a gondolatot, az Életrajz fentebb ismer-
tetett alapelveinek kialakításához érezhetően hozzájárult a 67-es ún. védha-
talmi nacionalizmus e pregnáns egy mondatba sűrítése. A konkrét történelmi
körülmények, a világháború, az osztrák és magyar csapatok együttarcolása
megmagyarázhatják, hogy a 67-es konstrukción belüli magyar önállóság egyik
állandó neuralgikus pontja, a hadsereg kérdése is a kiemelt, bőven aláhúzott,
ugyanakkor az Életrajzban nem idézett tézisek között található.⁴⁶ Szekfű
ugyanis alaposan aláhúzza azokat a részeket, melyekben Andrassy a magyar
állam alkotmányos jogainak érvényesítéséről ír, s ezek folytán kétségbevonja,
hogy a hadseregen belül „a s e r e g s z e l l e m e m á r t e l j e s e n m e g f e l e l
a z o n k i v á n a l m a k n a k ”, melyeket a kiegyezés biztosított Magyar-
országnak. Szekfű álláspontját: a kiegyezés keretei között önállóságunk bizto-
sítékaihoz ragaszkodni kell — minden biztonnal igen erősítette Andrassy
részletes fejtegetése. S e fejtegetés közrejátszott többek között abban, hogy
ahol csak lehetett, Szekfű kiemelte a magyar önállóság történetileg megalapo-
zott és épp a kiegyezés megadta állandóságát. A szövegből viszont maga az
egész problematika kimaradt. De ugyanígy — azt is mondhatnánk természe-
tesen — nem olvashatunk az Életrajzban arról a kérdéskörrel, melyben pedig
talán a legszorosabb nézetazonosság mutatható ki Andrassy és Szekfű között:
1867 olyan felfogásáról, mely szerint a kiegyezés kevésbé nyirbálta meg önálló-
ságunkat, mint amennyire azt biztosította. Sőt: a kiegyezéshez ragaszkodni
egyét jelentett az önállóságunkhoz ragaszkodni — *az osztrák centralizálókkal
szemben*. „A kiegyezés fejlesztésének kísérlete inkább
várható a Lajtántúlról, mint tőlünk, s így a főnteb-
bi elv minden valószínűség szerint hamarabb fog
minket védeni Ausztria ellen, mint Ausztriát elle-
n ü n k ” (345. l.) olvashatjuk a Szekfű-aláhúzza Andrassy-sorokat. Mint ahogy
nem kaphatott helyet az Életrajzban az a magyarság felé „intés”-ként szánt
Andrassy-mondat sem, mely így szól: „Nem volna ennél fogva meglepő,
ha rövid idő múlva újra találkozoznánk a kiegyezés
visszafejlesztésének kísérletével” (421. l.). S Andrassy
jóslása mellé a margóra odairja Szekfű a történetíró politikai következtetését
(1916-ban): „Fer. Ferd. előrelátása” (uo.). A korábbi Szekfű-levelek, munkái-
nak oldalvágásai teljesen egybecsengnek a kiemelt Andrassy-mondatokkal, s
mint az előbb a hadsereg esetében, Szekfű az Andrassy-könyv olvasása köz-
ben ismét saját nézeteihez kap újabb érveléseket, s az előbbihez hasonlóan
— ha szintén nem is írja le a gondolatot könyvében —, benne erősíti az osztrák
centralizáló elleni fellépés szükségességének érzését.⁴⁷

E meg nem fogalmazott, viszont felfogását befolyásoló, korábbi meg-
győződését erősítő gondolatok viszont a magyarság mindig is megvolt, s most

⁴⁵ Andrassy: i. m. 123.

⁴⁶ Andrassy 209–210. Életrajz: 218.

⁴⁷ Életrajz 219.

a kiegyezés által ismét biztosított önállóságának hangoztatásához igencsak hozzájárulhattak. Ez is magyarázza, hogy ahol a konkrét történelmi körülmények nem kötik Szekfű gondolatmenetét, vagy ahol Andrassy érvelése a német közönség felé is felhasználható — ott már jóval több közvetlen gondolati átvételt találhatunk Andrassy könyve és az Életrajz között. A már említett hasonlóságok (Szent István szerepéről vagy Mohácsról) mellett az Életrajzban a kiegyezésről adott értékelés szinte minden lényeges megállapítása megtalálható az Andrassy-könyv Szekfű által aláhúzott soraiban. Nemcsak a „közös védelem”-ről mondtak,⁴⁸ mint a legfontosabb a közös ügyek között, hanem a kiegyezési államrendszer egész belső struktúrájának olyan felvázolása, mint amelyik „mindkét állam szuverenitását tökéletesen biztosítja” — az Életrajzban Andrassyra vezethető vissza.⁴⁹ Az Andrassy adta fejtegetések arról, hogy „ninc s osztrák-magyar fejedelem, törvényhozás, ninc s osztrák-magyar államterület és állampolgár” (156. l.) s hogy a kiegyezés „csodás jogi élel és következetességgel fönn tartotta a két állam teljes szuverenitását”⁵⁰, vagy a különállás és csak a delegációk biztosította összeköttetés⁵¹ gondolata, ugyanúgy a fejedelemnek mint azonos személyiségnek, de jogilag külön magyar királynak,⁵² mint az alkotmányos önállóság érveinek felhasználása — mind azt mutatják, hogy Szekfű a körülményekhez illeszthető megokolásokat szinte maradéktalanul átveszi Andrassy alkotmányos önállóságunkról alkotott konstrukciójából. A közjogias gondolkodástól, az alkotmányos érvelésektől oly távol álló Szekfű a magyar önállóság kiegyezési konstrukciójához most bőven merít az alkotmányos önállóság hazai nagymesterének, Andrassy Gyulának közjogias konstrukciójából.

Tehát egy sajátos — vagy inkább általánosítható — eset bontakozik ki előttünk a történetíró állásfoglalásának kialakulásáról: a történetíró azért nyúl olvasmányához, mert abból — a politikai helyzetében, történelmi tanulmányai-ban, környezetében gyökerező — kiindulópontja kifejtéséhez, megalapozásához remél érveket nyerni. Érveket, melyek természetesen félig, vagy egészükben megfogalmazottan élnek már a korábbi évtizedek irodalmában is, egyéb korábbi olvasmányokban, de melyek most egy munkában (nem függetlenül a kor politikai-történelmi publicisztikájától) összesűrítve fellelhetők. Az időben korábbi történelmi szituációban született „olvasmány”-ből természetességgel azon mozzanatok ragadják meg, melyek az őt saját korában érdeklő problémákhoz csatolhatók. Olvasmányanyagából azonban nem egyszerűen „kivesz” neki tetsző részleteket, hanem az olvasmány formálja is magát a kérdéstről már alapjaiban kialakított koncepcióját. Mint láthattuk, egyrészt erősíti egyes alapelemeit — mégpedig olyan érvekkel is, melyeket azután a megírás során már nem hasz-

⁴⁸ Vö. Életrajz 218, *Andrassy* 123.

⁴⁹ Életrajz 218. *Andrassy*.

⁵⁰ *Andrassy*: 157. Életrajz 216.

⁵¹ *Andrassy*: 162; Életrajz 219.

⁵² „A közös intézmények megállapítása, vezetése, ellenőrzése, megváltoztatása körül minden törvényhozói vagy kormányzati jog a magyar vagy az osztrák szuverenitásra vezethető vissza.” — „Nincs közös államfő, mert a magyar királynak külön felszentelése, külön és a császártól eltérő jogköre, egy bizonyos esetben az Ausztriától is eltérő örökrendje is lehetetlenné teszi a jogi személy összeolvasztását . . .” (*Andrassy* — 165. l.) — A királlyal kapcsolatban egyébként Szekfű óvatosabban fogalmaz, mint Andrassy; ismeretes királyhűsége nyilván visszatartotta, hogy a császárt már amúgy is magára haragító gróf fejtegetéseit e kérdésben gondolatról-gondolatra magáévá tegye.

nosít —, másrészt szállítja részére a megfogalmazásokat, érveket. Sőt, mint az Andrassy-könyv felhasználása bizonyítja Szekfű esetében: a megokolás felépítéséhez a felhasznált elemek a koncepcionális kérdésekre is kihatnak, s a magyar önállóság tézisének még hangsúlyosabbá teszik.

Az állam magyar jellege. Ismét Meinecke

Láthattuk, hogy az Ausztriára-támaszkodás Szekfű gondolkodásában közvetlen összefüggésben állott a magyarság veszélyeztetettségének „érzékelésével”. Láthattuk, ez mindenekelőtt abból a felismerésből származott, hogy a világháború idején Magyarország nem magyar népeinek önállósulási törekvései megelégnéltek. — Ugyanakkor azt is láthattuk — éppen az Andrassy-könyv interpretálásának példáján —, hogy Szekfű ezen 67-ességében következetesen nagy hangsúlyt kapott a magyar nemzeti önállóság, illetve a Monarchia államszerkezetének taglalásában a magyar állami önállóság. Ami számunkra új e konstrukcióban, hogy Szekfű *mind a nemzetiségi mozgalmakkal, mind pedig az osztrák centralizáló törekvésekkel szembe az állam — mely nála a 67-es államszerkezetet jelentette — erejét szegezi. Az állam a nemzet érdekeinek védelmezője lesz, s viszont: a valójában soknemzetiségű magyar állam magyar nemzeti jellegének bizonygatása, magyar nemzet és állam szoros együttélése, szinte azonossága válik Szekfű munkájának első „alaptétel”-vé. Már a megírás előtt egyik levélben így körvonalazza Szekfű munkájának egyik célját: a „füzetben arról lesz szó, hogyan fejlődött ki Magyarország területén magyar állam.” „Hogy magyarok csinálták az államot, s magyar maradt.” Ezt fogalmazza meg a német bevezetésben is, miszerint . . . „a magyar államegyéniség. . . egyetlenegy nemzet, a magyar nemzet produktuma volt”. Majd így folytatja: „ez a tény szolgáltatja kutatásom egyik nézőpontját, azt, amelyből az állam és nemzet, a magyarság állami és nemzeti volta, röviden államisága között való összefüggést vizsgálom.”⁵³ Az alapelv (az egész munkának a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozásunk melletti másik alapelve) két alapösszefüggésen nyugszik: az egyik az *államnak és nemzetnek szoros egységbevonása*, a másik — ezzel szorosan összefüggő — pedig az állam „magyar jellegé”-nek kiemelése.⁵⁴*

Mielőtt az alapelv *funkcióját és aktuális jelentéstartalmát* vizsgálnánk, térjünk vissza vissza ismét Szekfű „új” állam és nemzet konstrukciójának forrásához, Meineckéhez.

Nézzük, a már idézett Meinecke-féle Müller-interpretáció folytatását a Weltbürgertumban. Meinecke — munkája fő tendenciájának: a liberális és romantikus konzervatív „eszmetörténeti” vonal szétválasztásának szándékával — igyekszik elhatárolni Fichtének a felvilágosodásból merített nemzetfogalmát a romantikus Müllerétől.⁵⁵ Miután részletesen tárgyalta az állam indi-

⁵³ A német eredetiben: „Zusammenhang zwischen Staat und Nation, zwischen Staatlichkeit und Nationalität des ungarischen Volkstums” (Der Staat Ungarn 7–8; Életrajz 17–18). A levlérszlet Angyal Dávidhoz intézett levelében található (MTAKK 1915. XI. 30.).

⁵⁴ A német szövegben úgy fogalmaz, hogy a nemzet és állam közti szoros egységben való tárgyalása munkájában éppen abból a „tényből” származik, hogy az állam mindig is egyetlen nemzet, a magyar produktuma volt. Der Staat 7.

⁵⁵ Megjegyzendő, hogy Szekfű ekkor még e szétválasztás tényére nem helyez nagy hangsúlyt, — annál inkább 1919 után.

viduális voltát, külön „ismertetőjegyei”-t, azt bizonyítja, hogy már Müller felismerte: az állam tulajdonképpeni „életelve” (Lebensprinzip) a „nemzetiség”. „Nemzetiség” (Nationalität) mégpedig politikai értelemben. Ez a politikai értelemben vett nemzetiség nem más, mint „göttliche Harmonie, Gegenseitigkeit und Wechselwirkung zwischen dem Privat- und öffentlichen Interesse”; „die Ausbildung, die Befestigung des bürgerlichen Gemeinwesens”. A „Sehnsucht nach Nationalität” ugyanaz, mint „Sehnsucht nach Verbindung und Wechselwirkung unter den Menschen”.⁵⁶ Ez a nemzetfogalom — írja Meinecke — alapvetően különbözik a felvilágosodásból táplálkozó Fichte-i nemzetelemzéstől, amelyik csak a németek kulturális és nyelvi közösségét hangoztatva, nem figyelt fel a politikai egységet adó állam hiányára és az államról egyáltalán, mint „Kulturstaat”-ról beszélt csak. Míg Fichte nemzetfogalma az „univerzális elemekkel” volt telítve, addig Müllernél a nemzetfogalomban „a történeti-politikai sajátosság dominált”. Önála — emeli ki Meinecke Müller meglátásának igazát — a nemzetfogalom „durch und durch politisch ist und *die innige Verbindung und Durchdringung von Staat, Volk und Individuum. . . bedeutet*” (153. l. — kiem. tölem. — G. F.).

A 19. század eleje „nemzetfelfogásában” e politikai momentum szellem-történeti kiemelése és szembefordítása a Kulturnation illetve a Kulturstaat megfogalmazóival a „nemzet”-ről a „nemzetállam”-ról és a „világpolgárságról” adott általános fejtegetései révén válik értelmezhetővé. Meinecke az európai „nagy” nemzetek fejlődésén végigtekintve két alapvető csoportba osztja azokat: Kulturnationen és Staatsnationen. *Kultúrnemzetek* azok, mondja, melyek „vorzugsweise auf einem irgendwelchen gemeinsam erlebten Kulturbesitz beruhen” (közös nyelv, irodalom és vallás „kultúrjai”). Az *államnemzetek* viszont „auf der vereinigen Kraft einer gemeinsamen politischen Geschichte und Verfassung beruhen”. Meinecke nem tesz fokozati különbséget a kettő között. Már csak azért sem teheti ezt, mert ha pl. — saját kategóriáiban gondolkodva — a hosszú évszázadok óta államnemzetté — azaz államot képező nemzetekké — szilárdult „államnemzeteket” emelné a kultúrnemzet fölé, a francia, az angol nemzeti és állami fejlődést a hosszú évszázadokon keresztül („csak”) kultúrnemzet szintjén álló németek elé kellene helyeznie. Az államnemzet kiemelése mellett szót viszont Meinecke szemében az a tény, hogy a 20. század elejének német történetírója előtt mégis csak az *egységes állammá szerveződött nemzet* ideája állt. Ő a német nemzeti fejlődés csúcspontjának a bismarcki Németországot tartja, mely a sok-állami széttagoaltságból megteremtette a német nemzeti államot (Nationalstaat). Ez magyarázza, hogy Meinecke egész idea-történetében a nemzeti fejlődésben a politikai mozzanatokat emeli ki, azokat a nemzet-koncepciókat, melyekben a politikailag szervezett nemzet igénye megfogalmazódik, s melyek az állammá szerveződött német nemzet (szellemi) előtörténeteként vehetőek számba. S ez — a német történelemben állam és nemzet egységének hiánya, illetve késői megvalósulása és az erőltetett szellemi őskeresés — magyarázza, hogy munkájában olyan *szorosan egybekapcsolja az „állam”-ot és a „nemzet”-et*.

Az ideák történetét önmagukban, szellem-történész módjára vizsgálva, — elszakítva társadalmi-gazdasági tényezőktől —, úgy találja, hogy az államba szervezett államnemzetet a kultúrnemzettől csak az „*akarai*” különbözteti meg,

⁵⁶ Weltbürgertum, 152.

az erősebb *tudatosság* (Bewußtsein)⁵⁷. Az egyének nagyobb aktivitása eredményezi a nemzet nagyobb aktivitását és „a modern nemzeti gondolat legaktívabb formája a modern nemzetállam-gondolat” lesz (10. l.).

Állam és nemzet ilyen belső (szellemi) fejlődése között egység áll fenn. Nemcsak a nemzet törekszik megteremteni a maga „politikai lényegét”, az államot, hanem az állam is a maga „csendes” munkájával hozzájárul az őt alkotó nemzet (államnemzet) megszilárdulásához (azzal ui., hogy az egyének politikai együttélését biztosítja — 7. l.). A „nemzetállam születésének pillanatát — mondja Meinecke — nem lehet pontosan megadni, csak magát az összefüggést lehet megállapítani: ha a hatásos politikai együttérzés megvan, egy állam lakossága nemzetté és az állam nemzetállammá lett” (uo.). A nemzet adja meg azután az államnak a „sajátos” — más államegységtől elütő — voltát, és a nagy „Machtstaaten” ott nőnek erősekké, „autonóm egyéniségekké”, ahol mögöttük egy államnemzet áll (8. l.).

Mit olvassz be nemzet és állam kapcsolatára vonatkozóan a maga felfogásába Szekfű?

„Seitdem sich am Ende des zehnten Jahrhunderts die nomadisierenden Volksstämme der Ungarn auf den heutigen Staatsboden niedergelassen haben, und es ihnen hier gelang”, „die Nationalität durch Politik zur wirklichen Nation zu verdichten . . . war und blieb die ungarische Nation ununterbrochen die Trägerin des ungarischen Staats” — írja munkája elején.⁵⁸ Vagyis Szekfű a német felfogást „a magyarokra alkalmazva” (ahogy a magyar nyelvű szövegben mondja — 18. l.) felfedezi a német szellemtörténet kifejlesztette tétel jelentőségét a magyar nacionalizmus számára: a magyar államiság megléte a 10. században (tehát maga a ténytudás is) kínálja a történetiség elve alapján (melyet Meinecke is oly szívesen hangsúlyoz) a magyar *nemzeti*, illetve *állami* fejlődés egybeesését, azt, hogy a magyarok („a magyar nemzet”) megtelepedésüktől kezdve egy tudatos munka eredményeként államot alakítottak; vagyis a nemzeti lét magas szintjén állottak. Állam és nemzet ilyen felfogásában — hasonlóan a Meinecke-rajzolta, s Bismarck-kal betetőző német államnemzet elvéhez — a nemzet abban éri el legfelsőbb fokú szervezettségét, hogy megteremti államát, az állam a nemzet legfelsőbb szintű produktuma lesz. S ha most ismét összehasonlítjuk Szekfű német és magyar nyelvű szövegét, akkor láthatjuk, hogy mennyire összefonódtak felfogásában a magyar nemzet és a magyar állam fejlődésének vonalai. Azokban a részekben ugyanis, melyekben a bécsi abszolutizmus centralizáló törekvéseit vázolja, s ítéli el, a magyarság állami (és nemzeti) különállására Meireckétől átvett, vagy annak szellemében konstruált fogalmak használata gyakoribbá lesz: „Nationale Eigenstaatlichkeit” „Eigenstaatlichkeit”⁵⁹ kifejezésekkel találkozunk lépten-nyomon; a magyar szövegben viszont Szekfű az Eigenstaatlichkeit fogalmát „nemzeti államiság”⁶⁰, a „nationale Eigenstaatlichkeit”-et pedig „nemzeti önállóság” kifejezésekkel fordítja.⁶¹ S noha tudjuk, hogy Szekfűnek igen nehezezen esett a német szellemtörténet fogalomrendszerét magyarra átültetni, a fordítás folytán az ilyen fogalomkeresést, illetve szinte szinonimaként használatot *nem* tekinthetjük egyszerű *fordí-*

⁵⁷ Uo. 5.

⁵⁸ Der Staat 8.

⁵⁹ Der Staat 105, 110, 115, 120 etc.

⁶⁰ Der Staat 115, Életrajz 138.

⁶¹ Der Staat 105, Életrajz 128.

tási nehézségeknek. *Mögötte meghúzódott az a történetírói meggyőződés*, amely a nemzeti önállóság megőrzésének zálogát az államban látta, s a nemzet és állam szoros egységét nemzeti követelménynek. A nemzeti önállóság a politika szintjén azonos végeredményben az állam önállóságával.

Nézzük azonban a Meinecke-interpretáció, a nemzet és állam fejlődése ilyen egybeesésének, az állam magyar jellegének funkcióját Szekfű történeti koncepciójában.

a) Szekfű felfogása 1916-ban bizonyos pontokon eltért a Meinecke adta fejlődésvonaltól. Az eltérések alapja a német és a magyar nemzeti fejlődés különbözőségében rejlik.

Amíg ugyanis a német történelem fő problémája Meinecke számára a német széttagoltság, az, hogy — saját kategóriáit alkalmazva — a németeknél a kultúrnemzethől kellett 1871 után az államnemzetet létrehozni, a kis német fejedelemségekből az egységes német államot, addig Szekfűnek egy fordított magyar történeti úttal kellett számot vetni: adva volt a magyar állam, mely a magyaron kívül több „kultúrnemzetet” foglalt magába, s mely történelmének egy jelentős szakaszán idegen korona alatt, idegen intézmények irányítása alatt állott. Szekfű ehhez idomítva a német szellemtörténeti téziseket, már élesen elválasztja az államalkotó nemzeteket a kultúrnemzetektől s előnyben részesíti az előbbieket. Míg Meinecke csak különbséget tesz a kétféle fejlődés között, s célként általában a politikai szervezettség fokát jelöli meg a nemzet számára, addig Szekfű kiemelve Meinecke tételeiből azt, hogy az államot-szervezés a nemzeti fejlődés magasabb fokát képezi, a *Magyarországon élő egyéb, nem magyar népekkel szembeni fölényt döntő történeti érveként* használja. A konkrét történeti folyamatra alkalmazva ugyanis, ez azt bizonyítja számára, hogy a magyarok a többi itt élő néppel szemben egyedül voltak képesek magukat államalkotó (fejlettebb fokon álló) „nemzetté szervezni”. Íme megfogalmazásai a középkori magyar állam létrejöttéről: „a magyar középkori nemzetállam politikailag. . . a magyar nemzetnek produktuma volt.” A magyar mellett éltek ugyan szláv népelemek is az országban, de ők sem „a magyar uralom idején”, sem előtte nem hoztak létre „államszervezetet”. „Az állam felépítésének. . . egyedül a magyarok voltak munkásai.” És ezután a bizonyításhoz jön még ismét Meinecke: „A középkor története mutatja, hogy bizonyos időkben, bizonyos népek államfenntartó erőkké rendelkeznek; ezen erők gyökerei, bár nehezen láthatóak, de bizonyára mélyen lenyúlnak az erkölcsi világba, és ha most összefüggésüket kissé egyszerűsítve *politikai akaratnak* nevezzük, akkor a valóságnak megfelelően kimondhatjuk, hogy itt a Duna—Tisza földjén a középkori állam megalapításának politikai akarata *egyedül a magyarságnak volt.*”⁶² Politikai akarata, melyet Meinecke is döntőnek tartott (tegyük hozzá: Ranke erős hatására) — „s mellyel Szekfű szerint a „dunai rónák” szláv népei nem rendelkeztek. Az állam magyar jellegének hangoztatása tehát egyrészt támaszkodik Meinecke államról, nemzetéről alkotott szellemtörténeti felfogásának egyik alaptételére: állam és nemzet szoros egybefonódására, másrészt, a konkrét „alkalmazás” során módosítja, formálja is azt; s ez az átformálás ott, azon a ponton következik be, ahol a történetíró saját korában gyökerező nemzeti-politikai célkitűzései megkívánják.

b) De az alapelv — az állam magyarsága — nemcsak a magyar kultúr-főlény hangsúlyozására szolgál, hanem arra is, hogy történeti jogalapot képez-

⁶² Életrajz 31.

zen a külső, a bécsi nyomással szemben. A magyar állam „formája” ugyanazon a változásokon ment át Szent Istvántól Ferenc Józsefíg, mint az európai államrendszerek (18. l.), ezzel bizonygatja a magyarság keresztény-germán kultúrközösséghez tartozását. A rendi állam is pl. „a némethez hasonló társadalmi tagozódáson épült fel, (de) *különleges eredete folytán mégis külön magyar jellege van*” (20. l.), mely megkülönbözteti Európa más rendi államaitól. És nemcsak a magyar állam magyar (elütő) voltát emeli ki a nyugatiakkal szemben, hanem az egész munka során — mind a német, mind a magyarnyelvű szövegben — igen szubjektív hangon ír több alkalommal az állam magyar nemzeti jellegét veszélyeztető *bécsi abszolutista törekvések ellen*. „A nemzet nem hagyta államát, szívósan kitartott mellette”, amikor az abszolutista kormány „Magyarországot kívülről, Bécsből” akarta „átalakítani és kormányozni” (20. l.). Ahogy Szekfű a korábbi években és most az Életrajz jegyzeteiben is élesen bírálja az osztrák centralista irodalmat, mely az egységes, nemzeti szempontokat figyelembe nem vevő nemzetek feletti összm monarchia kialakítása céljával támadta a magyar önállósulási törekvéseket, úgy a történeti rajz folyamán következetesen elmarasztalja az ennek előzményének tekinthető osztrák-német álláspontokat.⁶³ A 18. század bécsi politikáját azért bírálja, mert nagyhatalmi törekvései mögészorította a „tisztá magyar szempontokat” (128. l.), mint ahogy akárhányszor megszakadt „Magyarországnak és a német Középeurópának érdekközösége” (ui. a függetlenségi harcok idején — G. F.), annak is mindig a bécsi abszolutisták voltak okai (132. l.). S ha már Bécs és a magyarság viszonyáról esik szó Szekfű 1916-os konstrukciójában, azt is meg kell jegyezni: Szekfű a bécsi abszolutista törekvések elítélésében odáig ment, hogy a 18. század beállításában a magyarság „gyarmati” elnyomása tételt fogalmazza meg történeti irodalmunkban.⁶⁴

⁶³ Szekfű éz Életrajz jegyzeteiben korábbi megnyilatkozásaival összhangban erősen kritizálja az osztrák központosítás-párti irodalmat. A magyar irodalomról adott historiográfiai áttekintésében élesen szétválasztja a Timon és Tagányi — Hajnik felfogást (nem minden jog nélkül utalva a párhuzamosan a német történetírásban is meglévő ellentétre a „historische Rechtschule” és Below-Rachfall „moderne verfassungsgeschichtliche Richtung”-ja között.) A *fő tüzet* azonban nem Timonra, hanem az őt megtámadó *H. Steinackerre* nyitja, aki az osztrák Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschungban és a német Historische Zeitschrift-ben „nicht nur über dessen Methode (ui. Timoné — G. F.), sondern über die gesamte ungarische Rechtshistorik den Stab brechen zu müssen glaubte, so hat er *damit bloß gezeigt, wie wenig ihn Wesen und Wert ihrer mit Hajnik und Tagányi einsetzenden Neuorientierung klar geworden sind*” (Der Staat . . . 199). — Ugyanilyen értelemben — de még durvábban — támadja Teznert, aki noha több írásában foglalkozott a bécsi központi hatóságok kompetenciájának kérdésével, „doch sind seine Arbeiten nicht von historisch-wissenschaftlichem, sondern vorwiegend von politisch-publizistischem Interesse getragen (Der Staat . . . 204). — Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a *német és a magyar közönség* előtt kifejtett álláspontja nem valami *taktikai-politikai* megfontolásból származik, hanem az teljesen összhangban van Szekfű *legegényebb véleményével*. Bizonyítják ezt levelei is. Ami külön említést érdemel: míg a német közönség számára írott munkája jegyzeteiben Szekfű elsősorban az osztrák irodalmat támadja, s szinte engedményt tesz Timon kritikájában (munkáját, mint „Arbeitsleistung”-ot „gewiß anerkennenswert”-nek, bizonyos részeiben „lehrreich”-nek, sőt, „a Nachschlagwerk”-nek nevezve). *Leveleiben* ismét az *önbírálat* kerül első helyre: „Itt nem annyira németek, mint mi vagyunk bűnösök, hogy már akkor meg nem czáfolta könyvét illetékes magyar tudós, s hagyták a czáfolatot a Pester Lloyd-nak, politikusoknak és csekeyeknek . . . Csekeyék czáfolataira illik Károlyi úr proverbiuma: *sőtí bor otthon jó*” (kiem. tőlem — G. F.) MTAKK Szekfű Gyula — Angyal Dávid é. n. (1916) X. 10.

⁶⁴ Életrajz 162 — 163.

De a magyar önállóság elvének érvényesítését legjobban talán a rendiség és a lipóti abszolutizmus viszonyának megítélése mutatja. Szekfű, aki korábban annyit ostromozta a rendiséget, most felfedezi abban „a magyar nemzeti önállóság” („nationale Staatlichkeit”, „nationale Eigenstaatlichkeit”) védelmezőjét.⁶⁵ Az abszolutizmus azért sem járhatott olyan eredménnyel, mint nyugaton a franciáknál és a poroszoknál — mondja —, „mert minálunk az abszolút kormány-elveket nem igazi nemzeti kormány képviselte”, s vele „szemben a *nemzeti önállóságot* a *rendek védelmezték*, ez adja meg a most következő másfélszáz év magyar történetének igazi tartalmát.” (129. Kiem. tőlem — G. F.)⁶⁶ Mindez nem jelenti, hogy Szekfű veszített volna rendiség-ellenességéből, csak annyi történik, hogy a nemzeti önállóság (illetve németben: „a nemzeti államiság” (nationale Staatlichkeit) megőrzését a legfontosabb elvnek tartja a történelem folytán. „Az a tény — írja —, hogy a fejlődés folyamán az *abszolutizmus* nem egyszer *időszerűbb* és modernebb volt, mint az ósdi és *elmaradt rendiség*, nem változtat a dolgon; az egész harcnak jellegét a *nemzeti elv határozta* meg, mely a rendiségtől képviselve a nemzeti önállóságot védte az abszolutizmussal szemben.”⁶⁷ (Kiem. tőlem — G. F.) A 18. század végén pedig már azért bírálja a rendiséget — mind a Bécsben élő főrendeket, mind a vármegyékbe visszahúzódott köznemességet —, mert míg „egykoron az állam érdekeit befelé és kifelé erőteljesen és eredménnyel képviselte” (165. l.), addig most „magas célok és állami ideálok” nem érdekelték. „Ha aztán a kormány a rendi kiváltságok dolgában még előzékenységet is tanúsított, szent volt a békesség, a rendek meglegedetten élvezték privilegizált jogállásukat és keveset törődtek a nemzeti államiság tényleges érvényesülésével” (160. l.). Különösen az iskolázatlan, műveletlen vidéki nemesseget marasztalja el, amelyik „nagyon meg volt elégedve, ha földjét a jobbágy megmunkálta s az állam a jobbágyokat az úri szolgálattól túlságos adóköveteléssel és katonáskodással el nem vonta” (166. l.). Tehát Szekfű konkrét történeti elemzéseiben a nemzeti államiság biztosításának követelményét helyezi központba, mérceként, s a rendeket is addig dicséri, míg azok ennek védelmezői a bécsi abszolutista törekvésekkel szemben. Amikor pedig álláspontjukban a rendi szempontoknak a nemzeti érdekek elé kerülését látja, akkor ismét felhangzik

⁶⁵ Der Staat 105–106, Életrajz 129. Szekfű rendiségkritikájára vö. a fiatal Szekfű bécsi éveiről írottakat. Történelmi Szemle 1974: 3. 401–408.

⁶⁶ Nem véletlen, hogy a két világháború közötti magyar polgári történetírás másik kiemelkedő egyénisége, Domanovszky Sándor, aki a rendi hagyományoknak mint nemzeti hagyományoknak mindig is nagyobb teret engedett felfogásában, igen melegen méltatja — minden kritikai észrevétel nélkül — a Der Staat Ungarn-t (Századok, 1918. 168–172). S az sem véletlen, hogy ismertetésében hosszan méltatja Szekfű állásfoglalását a rendiség szerepének megítéléséről: „Ferdinánd . . . idegen hatóságai ellen állami önrendelkezési jogunkért, a nemzet államiságáért (figyelemre méltó, hogy Domanovszky Szekfű német fogalmait: „nationale Eigenstaatlichkeit” stb. mennyire Szekfűtől eltérően fordítja magyarra! — G. F.) folyt küzdelem természetesen a rendi jogokat védelmezte.” Majd később Domanovszky ismét: „Ők védelmezték a nemzeti önállóságot I. Lipót kormányrendszer ellen s a következő másfélszáz év folyamán is” (Századok, 1918. 170).

Szekfű másik kritikusa, a politikus Wlassics Gyula szintén kiemeli Szekfű munkájából a bécsi udvar „az abszolutizmus igája” ellen nyerhető tanulságokat (Budapesti Szemle, 1918. 498. sz. 341).

⁶⁷ Der Staat 106, Életrajz 129. — Domanovszky így értékeli Szekfű tételét: „E téren tehát (ui. a rendiség szerepét illetően — G. F.) a mai kor szemüvegén át néző túlzókkal szemben Szekfű *objektivitása igazságot szolgáltat a sokat megvádolt rendiségnek*. (Kiem. tőlem. — G. F.). (Századok, 1918. 170). — Wlassics pedig a rendiség „felmentését” olvassa ki Szekfű munkájának e részéből: a rendiség „túlzott merészsége” — írja — menthető így Béccsel szemben (Budapesti Szemle, 1918. 498. sz. 342).

a már korábbi munkákból ismert kritikai hang velük szemben. Ez azt is mutatja, hogy az állam fejlődésének rajzában ezt a „nemzeti elvet” tekinti mértékadónak, s az államszervezet belső fejlődését bevallottan alárendeli a „nemzeti önállóság” elvének. Az önállóság bázisának, a nemzeti és állami fejlődés egységének biztosítása eredményezi, hogy Szekfű az Életrajz-ban élete talán legpozitívabb Kossuth-képét rajzolja meg. A modern nemzet kialakulása — mondja — Kazinczy, majd főként Széchenyi működése folytán az 1840-es években befejeződött. Az állam azonban még ekkor rendi keretek között volt: „hátra volt még a nagy probléma, a rendi házat az új lakó számára (azaz a modern nemzet számára) lakályossá tenni” (197. l.). Sezt „a francia parlamentarizmus liberálistdemokrata eszméit” átvevő „új vezetők”, mindenek előtt Kossuth fogja elvégezni. Széchenyi — ki az Életrajzban jelenik meg először a Szekfű-levelezésből már korábban is látszó normatív alakként — „az újítás atyja” útjába áll a továbbhaladásnak, „megtámadta az ő pártjából kiágazott liberális demokráciát” (197). Szekfű nem marasztalja el az új irányzatot és vezetőjét, Kossuthot sem. Noha ideálisnak a „legnagyobb magyar” tervét tartja, elismeri: Bécs értetlensége, a nemzeti eszme iránti érzéketlensége miatt lehetetlenné vált a Széchenyi-kínálta békés kibontakozás. Bécs magatartása szükségszerűen vezetett a nemzet „forradalmi” reagálásához, Kossuthék mozgalmához. Kossuth tehát nem áll szemben Széchenyivel, hanem annak munkáját folytatja. Elismerően szól róla „a demokrata mozgalom” publicistájáról „az első nyugati minta szerint dolgozó lapszerkesztő”-ről, aki „olvasóközönségének szívét és akaratát egyaránt hatalmába tudja keríteni,” „a magyar liberális korszaknak legnagyobb szónoká”-ról (194. l.). S méltatóan említi: ő volt „a liberális ellenzék legnagyobb tehetsége, kinek megadatott, hogy Magyarországot a nyugati alkotmányfejlődés utolsó fázisán is keresztülvezesse, melyben a *parlamentáris testületekké összpontosult nemzeti erő*k feltartóztathatatlanul liquidálták a középkori rendiség és az újkori abszolutizmus hagyatékát” (198. l. — kiem. tőlem — G. F.).

Ahogy a rendiség szerepének, úgy Kossuth személye, politikája értékelésének ilyen pozitív magyarázatához hozzá tartozik kétségtelenül az is, hogy a történeti személyiségek vagy társadalmi rétegek egészen más megvilágításba kerülnek egy részlet-elemzés, egy monografikus feldolgozás során, mint egy összefoglaló műben: Szekfű, amikor a magyar nemzet, a magyar állam történetéről írt meghatározott terjedelemben, a hangsúlyt mindenképpen a fővonulatokra kellett helyeznie, s a magyar állam magyar nemzeti jellegének, a magyar nemzeti önállóságnak alaptétele mögött a hazai nemzeti koncepciókon belüli különbségek szükségszerűen háttérbe szorultak. Mint ahogy e különbségek elhalványulásához hozzájárult az a tény is, hogy a könyvet Szekfű a külföld számára írta, s a német szövetséges felé az évezredes magyar önállóság, a magyar állam belső erejét bizonyítani kívánta. Az alapvető oka e Kossuth beállításnak azonban mégiscsak az, hogy Szekfű Kossuth érdemének tartja — mint idézett soraiból is láthattuk — az újkori magyar állam kifejlesztését. Nemzet és állam, a modern *nemzetiségünk* letéteményese Széchenyi és a modern *államiságunk* kialakítója Kossuth nem állhatnak szemben Szekfű felfogásában. 1916–17-ben Szekfű a legfontosabbnak a magyar állam megvédését tekinti, mert az *államban látja a nemzeti önállóság* politikai megtestesülését, illetve a nemzet, a társadalom előtt álló problémák megoldásának eszközét.

„*Beamtenstaat*” und „*Machtstaat*”

Lassan kirajzolódik tehát előttünk az összefüggés: a Meinecke-interpre-táció, a szellemtörténet-kínálta megoldás milyen funkciót tölt be Szekfűnek a magyar történelemről kialakított koncepciójában, illetve a koncepció elemeinek újrendezésében, s mindez miként fonódik össze a magyar történelem két „alapelve” keretében: a nemzetiséget megtestesítő állam önállóságának hirdetésében ugyanakkor ezen önálló államegyéniség szoros kötődésében a keresztény-germán kultúrközösséghez. A következő kérdés, hogy miután a nemzeti állam (államiság) ilyen központi helyet kap a nemzeti történelmen belül, *milyennek látja Szekfű magát az államot?* Vajon mennyire módosul és miben a korábbi hivatalnok-állam ideája?

Térjünk vissza ismét Meineckéhez, illetve a Meinecke adta Staatspersönlichkeiten rajzához. Meinecke ugyanis abból, hogy az állam az őt létrehozó nemzet sajátosságait (Besonderheit) felveszi, további „történet-filozófiai” következtetéseket von le. Az állam „egyéniesség” jellegéről adott fejtegetésének végén ez áll: „Aus dieser *Beseelung* und *wahrhaften Personifizierung des politischen Lebens*” (kiem. tőlem — G. F.) és abból, hogy ezek az állam-egyéniességek olyan individuumok, mint a „nagy emberek”, testi felépítéssel, gondolkodásmóddal, étellel és mozgással rendelkeznek, következik, hogy szükségszerűen összeütközésbe kerülnek egymással.⁶⁸ Meinecke szellemi atyjára, Rankéra utalva értelmezi a 19. század eleji német romantika konzervatív tanítását: „der Staat als geschichtlich gewordene Individualität, die Konstanz und Kontinuität seines Wesens und Lebens über die Spanne des Einzeldaseins hinausreichend, die neue Würdigung der Macht- und Interessenkämpfe der Staaten untereinander als ihrer immeren Notwendigkeit geübten Lebensfunktionen, kurz die tiefere Begründung und Bewertung der großen Politik.” (151. l.)

Vagyis Meinecke az állam egyéniesség-jellegének tanításából egyenesen következtetett — tegyük hozzá: az emberi és állami egyéniességek közötti nem éppen meggyőző hasonlattal — az ezek közötti összeütközésekre. Összeütközésekre, melyek az államok közötti *hatalmi és érdekharcok*. A nemzetek közötti ellentétek politikai-hatalmi szinten az államban az *államhatalomban* koncentrá-lódtak. Az állam legfontosabb jellegzetessége annak hatalmi funkciója lesz.

Az ilyen és hasonló sorokat olvasva, Szekfű a Meinecke-téziseket igen aktuálisnak érezhette. Már idézett levelei is tanúskodnak arról a viszolygásról, mellyel a háború pusztító jellegét nézte. A háborúban a kultúra pusztítóját látó Riedl Frigyes zaklatott sorait megkapva, maga is kifakadt: „ezért művelődtünk évszázadokon át. . . az emberi szellem ezért szült Montaignet, Luthert, Goethét, Kantot és Schopenhauert, bizony olyan gondolat, mely ha elfoglal egy agyat, könnyen örületbe kergetheti”.⁶⁹ A kultúra felett a háború idején a nyers *erőszak* fölénye érvényesült s az írásainak, olvasmányainak élő értelmiségiek figyelmét a *politikai erőre*, az egyes nemzetek hatalmi erő kifejtésének kérdésére fordítja. Szekfű úgy látja, hogy a háborúban az egymással szembenálló nemzettek között az erő, a hatalom erőssége a reális és döntő tényező. De a politikai

⁶⁸ Meinecke Adam Müller „legfontosabb következtetésének” mondja: „Zunächst eine neue und tiefere Ansicht vom Verkehr und Kampf der Staaten untereinander” (Weltbürgertum, 149).

⁶⁹ EKK. Riedl Frigyes Szekfű Gyulához írott levelei . . . Szekfű-idézet MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1916. XI. 25.

erő, az *állam hatalmi funkciója* látszik előtte fontosnak, fenyegetettségének érzéséből eredően is. Így nem tarthatjuk véletlennek, hogy amikor a szerződést, illetve a megbízást megkapja, akkor a készülő könyvnek az „Entstehung der Ungarischen Macht” címet akarja adni. S az állam „magyar jellege” és *hatalmi jellege*” felfogásában közvetlen összefüggésben áll. „. . . A füzetben arról lesz szó — írja —, hogyan fejlődött ki Magyarországot területén magyar állam, magyar erő és hatalom, ahogy az most Európában számbaveendő tényező.”⁷⁰

S ha most már abból a szemszögből olvassuk az Életrajzot, hogy Szekffü a magyar állam története során milyen oldaláról mutatja be a magyar állam épületét, akkor érdekes keveredést tapasztalhatunk. A *porosz közigazgatástörténeti* iskola tanítására: az intézményekben élő és a hivatalokon, intézményekben nyugvó állam ideájára „rátelepedett” az időtlenített, *szellemtörténeti* „államegyéniség” konstrukciója. Mindaz, ami a háború idején Szekffü számára a nemzettel, társadalommal összefüggő új kérdésként merült fel, úgy látszott, hogy feloldódhat a Meinecke adta gondolati keretben. Az pedig, hogy Szekffü felfigyelt a jelenségre: a háborúban az államnak inkább a hatalmi, s kevésbé az igazgatási funkciója, jobban a „külső elnyomó” szerepe, mintsem belső szervező funkciója domborodik ki — a történetírót afelé taszítja, hogy az államról alkotott felfogásában e tényezőknak nagyobb teret adjon, elemzéseit folytán jobban figyeljen rájuk. Nemzet-központú történelemszemléletéből a maga logikája szerint érthetően következett, hogy *kereste azokat a jegyeket az államban, melyek a nemzetek közötti összeütközésekben a nemzet vélt vagy valós érdekeit a leghatározottabban képviselhetik*. Így helyeződik a *hangsúly* az államról alkotott felfogásában a *hatalom-jellegre*, ezért kerül egy fogalomba első tervezetében a *nemzet* (magyar) és *hatalom*. S ehhez a Meinecke megfogalmazta államkonstrukció kínálja a gondolati anyagot.

Ismét fel kell azonban figyelniük nemcsak az egybeesésekre, párhuzamosságokra Meinecke és Szekffü munkáiban, hanem az eltérésekre is. S ez az eltérés — a Machtstaat kérdésében is — a magyar és a német történelem fejlődési útjai közötti különbözőségekből ered. Meinecke ugyanis a különböző tulajdonságokkal rendelkező, s így szükségszerűen összeütközésekhez jutó államegyéniség megrajzolásánál azért is fordulhatott és kellett, hogy forduljon az ideák világába emelt nemzet-állam formulához, mert — mint erről már szó esett — csak ott találta meg a német nemzetállam előtörténetének nyomait. Ezért azután pl. igen határozottan elutasítja azt a felfogást, amelyik az állam nemzeti voltát, illetve a nemzet államteremtő munkáját a nemzeti intézmények kiépítésében keresi, s azt gondolja, hogy egy állam attól lesz nemzetállam s egy nemzet államnemzet, hogy nemzeti — a külföldi befolyástól érintetlen — intézményeket alakít ki.⁷¹ — Ezzel szemben Szekffü számára a magyar történelemben épp az a tény kínálkozott a nemzeti önállóság alapjának (mind a magyarság „belső” fölényét, mind pedig a Bécs felé való különállást tekintve), hogy a Kárpát-medencében a magyarság teremtett egyedül államot, építette ki *politikai intézményeinek épületét*. A magyar „államalkotó-képesség” kiemelése a nemzeti-séggel szemben, ugyanígy a magyar államiság mindig magyar voltának han-

⁷⁰ Szekffü már Andrássy említett könyvének olvasása közben következetesen húzza alá azon részleteket, melyekben Andrássy a magyar állam *erősségének* biztosítását kívánja. (Az 1867-iki . . . 3., 13., 48., 50. stb. 1.). — Az idézet Szekffünek Angyal Dávidhoz írott leveléből (1915. XI. 30. — MTAKK) származik.

⁷¹ Vö. Weltbürgertum. Allgemeines über Nation, Nationalstaat und Weltbürgertum c. fejezetet, id. kiadás 1—22.

goztatása a bécsi centralizációs törekvésekkel szemben lényegében a magyar állam (az állam szervezetei) történetiségének érvén nyugodott. Érthető tehát, hogy Szekfű állam-felfogásában az intézményeknek több hely jut, mint a német szellemtörténet erről szóló alapmunkájában.

Arról a szellemi hatások történetében többször is megismétlődő jelenségről van itt szó, hogy az interpretáló csak a saját konstrukciójába beépíthető elemeket hasznosítja. Mindez természetesen nem egy tudatos összemérés, az eredeti gondolatkor és a saját eddigi meggyőződés valamiféle összemérése során és a nem szükséges részek gondos kiszűrésével történik, hanem sokkal inkább — ahogy Szekfű is egyszer beszúrja fordítás közben a magyar szövegbe — egyszerű „alkalmazásával”.⁷² Ez magyarázza, hogy a valóban szellemtörténeti ihlettségű munkában az államról szóló részekben végeredményben a legtöbbet az *állam szerveinek kiépüléséről*, az államszerkezet módosulásáról, a *belső szervező tevékenységről olvashatunk*. Mégpedig máig hasznosítható kormányzattörténeti-közigazgatástörténeti leírásokat. — Így a Szekfű-munka belső felépítése sokkal bonyolultabb, mint a Meineckéé, szükségszerűen sokkal több abban a konkrét politikatörténeti, sőt társadalomtörténeti elem. Ezért helyeződik az Életrajzban a nemzeti problematika a konkrét államszervezeti kérdések közé, s nem maradt meg steril szellemtörténetnek, mint a *Weltbürgertum*-ban. Ezért foglalkozik Szekfű olyan sokszor az állam „berendezésével”, a kormánysszervekkel, a végrehajtó-szervekkel, és igen gyakran az ezen intézményekben hivatalt viselőkkel. A magyar kormányhivatalok —, a bécsi magyar tisztviselőkkel, a rendi állam alapját képező vármegyei köznemességgel — szépen beilleszkedtek a nemzeti államról, a magyarság államáról alkotott rajzba. Szekfű 1916—17-ben a nemzeti problémák megoldásában az állam nyújtotta lehetőségeket tartja a legdöntőbbnek.

„Következtetések” a jelenre: az állam hiányosságai

A történetírói koncepciók elemzése folytán igen könnyen eshetünk abba a hiába, hogy a szerző gondolataiban még csak laza összefüggésbe hozott, vagy éppen csak hogy egymás mellé vont tényanyagból hajlandók vagyunk azonnal egy egészen kristálytiszta koncepció tudatos határozottsággal kijelölt határait sejtetni és mindjárt meg is vonni. Különösen könnyen eshetünk ebbe a hibába, ha a logikai konstrukciókat általában egyértelműen s világosan megfogalmazó szerző munkáit analizáljuk, s ilyen szerzőnek számít kétségtelenül Szekfű Gyula. Az Életrajz utolsó oldalait olvasva azonban zavarba esik a Szekfű legapróbb szándékait, gondolati reflexeit ismerő kutató is.

Szekfű ugyanis, azt a kérdést akarván megválaszolni, hogy mi okozta a „két állam”, az osztrák és a magyar közötti heves politikai összeütközéseket, arra a következtetésre jut, hogy annak okai semmiképpen sem a dualisztikus berendezkedésben, hanem sokkal inkább inkább mélyebb „alkotmány- és gazdaságtörténeti tényekben keresendők” (222. l.).

Szekfű két kérdéscsoportot említ, mely a „mai alkotmányos állam” hiányosságait mutatja: a) a nemzeti-nemzetiségi kérdés megoldhatatlanságát, valamint b) a nemzetben végbemenő társadalmi változások feletti irányító-szerep elvesztését.

⁷² Életrajz, 18.

a) Az elsöre a magyarázat még világos. Itt érthetjük meg azt, hogy Szekfű végeredményben miért, mitől hajtva érezte annak szükségességét, hogy az állam kizárólagosan magyar jellegét bizonygassa.

Ahogy Meinecke is hangoztatta, hogy az állam nemcsak terméke a nemzetnek, hanem segítője is az államnemzet összekovácsolásának, úgy most Szekfű a 20. század elejének magyar államától az államalkotó nemzet, a magyarság fokozottabb védelmét kéri számon. S következetesen etatista álláspontjában épp e ponton következik be az első törés: a magyar történelem folyamán a nemzet és állam között mindvégig harmonikusnak talált fejlődésben itt zavar keletkezik. Az, hogy az 1867-es magyar állam — mely ideálja Szekfűnek — nem tesz határozott intézkedéseket a magyarság erősítésére (birtok- és telepítő-politikával), szerinte azt bizonyítja, hogy . . . az alkotmányos állam mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni. . . .”, hanem ki kell azt egészíteni „a nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által” (224.l.). — A tényt — hogy ez Szekfű első liberalizmus (helyesebben a liberális államfelfogás)-kritikája közé tartozik — megállapította már történeti irodalmunk.⁷³ De miben rejlik ennek oka és mennyiben tekinthető ez annak?

Arra már az eddigiek folytán is felfigyelhetett az olvasó, hogy Szekfű nemzetfelfogása az Életrajz-ban már gyökeresen eltér a magyar liberalizmus hagyományos fogalomrendszerétől. Míg emez állami szinten nem ismer mást — elvben! — csak egyenlő magyar(országi) állampolgárokat, s ilyen értelemben vallotta az egységes államnemzet dogmáját, s csak a magyar állam különböző nyelvű polgáraitól beszélt, addig Szekfű éles különbségtételt alkalmaz: ő már beszél azokról a „nemzetiségi kisebbségekről”, melyek „politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglalnak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett”. Szekfű tudomásul veszi a való helyzetet, azt, hogy Közép-Európában már senkit sem elégített ki a liberalizmus doktrínája: maguk a nemzetiségek is önállóuló politikai-kulturális-gazdasági szervezkedésükkel messze túlléptek azon. Mindez azt a benyomást kelti Szekfűben, hogy az állam tehát nem az itt lakók állama, hanem az itt élő magyarok állama, hiszen a nem-magyarok azzal semmi közösséget nem éreznek. Felfogása tehát eltér a liberalizmustól, amennyiben nemzet kategóriája nem az állam által, hanem az állam a nemzet, nemzeti jellege szerint határozódik meg. — Szekfű véleménye eltér tehát a liberális állam-ill. nemzet-felfogástól, de túlzás lenne azt állítani, hogy ez a liberális állam bírálatahoz vezet, s azt hozná fel kifogásul ellene, hogy túl engedékeny volt a nemzetiségekhez. Nem, Szekfű nem a túlzott engedményekért bírál, nem a román, szlovák kulturális, gazdasági szervezkedéseket akarja *visszafogni*, hanem — s ez igen lényeges —, „a magyarságot erősítő” politikát kér az államtól. S a kor politikai illetve társadalomtörténetéből ismertek azok az akciók — gondoljunk csak az erdélyi telepítési akciók tervére, vagy a Klebelsberg-féle Julián egyesület működésére —, melyekre a Szekfű-mondatok utalnak, s melyek amolyan utolsó kapkodások voltak a liberális államkeretben, a megelégedő nemzetiségi mozgalmakkal szemben. Vagyis igaz az a megállapítás, hogy itt Szekfű a magyar nacionalizmus hathatósabb képviselőjét kéri számon az államtól, a „magyar állam”-tól, de ezen túlmenően nem tekinthető mellékesnek az a különbség, amely a magyarság erősí-

⁷³ Vö. Pach Zsigmond Pál: i. m.

tésére adminisztratív intézkedéseket kívánó *türelmes* és a nemzetiségek ellen agresszíven fellépő magyar nacionalizmus között fennállott.

b) A másik kérdéscsoport az állam és a századvégi társadalmi átalakulások pontosan nehezen értelmezhető exponálása.⁷⁴

Tartalmilag a mintegy két oldalt abban lehetne összefoglalni, hogy Magyarországon a „kapitalisztikus” korszak gyors betörése következtében a nemzeti fejlődésben eddig kulcsszerepet játszó birtokos középosztály nem tudott „jómodú polgári osztállyá összesűrűsödni”. Így „a nemzeti kultúra ápolása gazdaságilag gyenge néposztályokra nehezedik”. Az állam pedig — melynek, mint láthattuk, Szekfű szerint fontos feladata a nemzeti problémák megoldása — nem lépett közbe. Vagyis Szekfű két, az 1910-es években, a háború alatt mind sürgetőbb kérdésre utalt: a hagyományos magyar középosztály süllyedésére, meggyengülésére és a liberális államelvek hiányosságára.

Ismert, de történeti irodalmunkban egyáltalán nem részletezett tény, hogy a világháború idején a *magyar középrétegek* jelentős részének süllyedése a korábbiakhoz képest is felgyorsult. A háború, a hadigazdálkodás, a fokozódó drágaság legjobban a bérből és fizetésből élőket sújtotta. A középrétegek között is különösen rossz helyzetbe jutottak az államhivatalnokok. A hivatali ranglétrán lassú volt az előrejutás. A „drága világban” keserűen jegyzi meg Szekfű: „Már én csak el fogom tölteni a legközelebbi 4–5 esztendő a VIII. osztályú proletárságban, s örülni fogok, ha majd bejutok a VII-be.” Úgy látja, hogy a háború viselésének összes terhét az állam „a szegény középosztály”-ra rója, s akadálytalanul folyik annak „államilag organizált kirablása és pórere vetkőztetése (szó szerint!).”⁷⁵ Míg szakmai meggyőződése alapján korábban a süllyedő köznemes, a dzsentri életfelfogásának harcos bírálója, most társadalmi kérdésekről gondolkodva egymás mellett találja a kisnemesi és a paraszti családokból az „intelligenciába felemelkedett”-eket s a „korábban német nyelvű” családok sarjait. S ha most ismét elővesszük a német szöveget, melyben a magyarban „német nyelvű”-nek mondott polgárság egyszerűen „deutsche städtische Bevölkerung”-ként szerepel, akkor már világos, kiket gondolt Szekfű kihagyni a középosztály különböző elemei közül: a zsidó polgárságot.⁷⁶ Azaz Szekfű *nem az egész középosztály, hanem a „hagyományos”* a „történeti középosztály gyengességét, tönkremenését fájlalja.

Az együttérzés a középosztállyal, melynek gondjai a világháború idején megsokszorozódtak — természetes. Nem leegyszerűsítés, ha ezt összefüggésbe hozzuk Szekfű saját mindennapjaiból merített tapasztalataival. S az is „természetes”, hogy a városi értelmiségi-hivatalnoki családból származó, társadalmilag is a hivatalnok-értelmiségi réteghez tartozó történetíró a középosztály e süllyedésének okait a történelmi folyamatokban keresi. Tegyük hozzá: Szekfű nem is érzékelte rosszul a birtokos középosztály hanyatlásának jeleit, s részben okait: politikai visszaszorultsága az abszolutizmus idején valóban egyik oka kimaradásának a későbbi gyors polgári fellendülésből; s a jelenség is

⁷⁴ Nem véletlen, hogy az igen sokoldalú és a politikai publicisztika műfajában, kérdésfelvetésének módjaiban igen járatos Angyal Dávid sem értette, mire akar Szekfű e részben utalni. EKK. Angyal Dávid—Szekfű Gyula 1918. VI. 22.

⁷⁵ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1917. V. 11. Itt Szekfű az állami tisztviselők korabeli fizetési osztályaira (IX—I) utal.

⁷⁶ Der Staat . . . 196. (A német nyelvű városi lakosság kategóriájába még beletartozhat a zsidó polgárság is. Ezért is fontos a német szöveg figyelembevételé.)

valós; nem tudott birtokos középosztályból polgári középosztállyá emelkedni. Ami viszont már többet árul el a társadalomtörténeti rajz lassan formálódó ideológiai-politikai hátteréről, az az, hogy Szekfű csak a *középosztály egyik részének* (a gyorsan tönkrementnek) képviselőjeként exponálja ezt a valós történeti folyamatot, s hogy a másik részről — kiket kihagy a felsorolásból — nem szól. S különösen a német szövegeket is figyelembe véve, kétségünk nem lehet: a zsidó polgárságról van itt szó. Arról a helyét kereső társadalmi elemről, amelyiket Szekfű a magyar nemzet integráns részének tekint, de amelyiket, utalva „új” „idegen” voltára, — mint korábban részletesen idézett levelében Hatvanyékat — „történeti érzék”-nélkülieknek mond. — A társadalmi-szociális nehézségek sűrűsödése s az ezek nyomán támadó ellentétek nem elősegítették, hanem visszafogták a magyar polgárságnak a század végén és a századfordulón megindult gyors asszimilációs folyamatát.⁷⁷ A belső ellentétek szembenálláshoz még nem vezettek, de elkülönüléshez már igen.

1916–17-ben Szekfű még csak a tényleges társadalmi feszültségeket állapítja meg. Helyesebben a feszültségek egyikét a forradalmak előtti magyar társadalomban. A társadalmi feszültségek sohasem elrendeltetésszerűen, előre meghatározottsággal oldódnak fel, vagy alakulnak újabb pólusú belső feszítettségeké a társadalmak történetében. — Az, hogy a magyar társadalom középrétegének Szekfű-érzékelté és exponálta tényleges ellentmondásos fejlődése milyen irányt vesz majd a következő években — illetve évtizedekben —, azt majd az ellentétek feloldásának kísérletei, a forradalmak és a középosztály számára nagy nemzeti és egyben társadalmi megrázkódtatást hozó „Trianon” határozza meg.

Ebből a társadalmi nézőpontból magyarázható a *liberális állam kritikája* is. Mint láthattuk, Szekfű az államot olyan természetű politikai képződménynek tekintette, melynek egyik fontos feladata, hogy a nemzetet belül, a társadalomban jelentkező mindenféle szociális és politikai problémát megoldjon. Úgy látta, hogy kora polgári parlamentáris állama nem tudott a nemzeti-nemzetiségi nehézségekkel megküzdeni, s hogy ez az állam a jelentkező társadalmi feszültségekkel szemben tehetetlen volt. S önmagában ezt Szekfű ismét jól érzékelté. Hiszen marxista történetírásunk is kimutatja, hogy a modern kapitalizmus talaján jelentkező nemzetiségi és ugyanígy társadalmi ellentétekre a polgári demokrácia (hát még olyan államalakulat, mint amilyen a feudális-konzervatív vonásokkal erősen terhes német, vagy osztrák-magyar állam) 19. századi konstrukció-változásai nem kínálhatnak kiutat. A kérdés az, hogy milyen oldalról jön a kritika.

Szekfű bírálata az állam felett — ugyanúgy, mint a társadalomfejlődés megítélésében — a konzervatív polgári hivatalnok középrétegek felől hangzik el. Azért marasztalja el az államot, mert ha létezett volna „állami előrelátás”, akkor nem következhetett volna be a magyar hagyományos középosztály ilyen süllyedése. S ha kritikája a „liberális elvek”-et egészükben illeti, akkor csak azért, mert a „liberális elvek” szerint felépített államban az ilyen társadalmi folyamatokat akadályozó vagy irányító szerep nem képzelhető el. De a hangsúly itt még azon van, hogy a kapitalizmus gyors térhódítása következtében előállott „hiányokat” „kitölteni” kell. A kiutat — mint arra 1920-ban, a

⁷⁷ Ld. erről részletesen Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században c. tanulmányomat. Történelmi Szemle, 1974. 1–2. 248–260.

„Három nemzedék” előszavában megtévesztően utal — még korántsem jelölte, nem is jelölhette ki. Egyetlen irányból látszott csak még 1916—17-ben magát elhatárolni: a válság megoldásának a „szocialista táborba” vezető útirányától.⁷⁸

FÜGGELÉK

A Szekfű Gyula által aláhúzással megjelölt sorok

gr. Andrássy Gyula „Az 1867-iki kiegyezésről” (Bp, 1896) c. könyvének I. és V. fejezetében

A Szekfű könyvtárából származó példányon kétféle bejegyzés található: az előző tulajdonos mérnök (Petrik Albert) kimondottan függetlenségi szemléletet tükröző erősebb, puhább ceruzával és jellegzetes (a könyvbe sajátkezűleg bejegyzett neve alapján azonosítható) írással tett néhány megjegyzése, valamint Szekfű más, általa használt kötetek széljegyzet-anyagából is jólismert keményebb ceruzával tett, s gyakori aláhúzásai, margóra tett rövidített szavai. — A Szekfűtől származó megjelölések kétfélek: aláhúzások és a sorok mellett a lapszélén meghúzott hosszabb vonalak. (Részben terjedelmi okokból, részben pedig azért, mert az aláhúzott sorok mondanivalóját csak erősítik, kidomborítják, nem közöljük azokat a részeket, melyeket Szekfű a margón, oldal-vonallal jelölt meg. A Szekfű által aláhúzott részeket kurziválva jelöljük.)

Elkerülhetetlenül szükségünk van állandó államszövetségre (1).

Azért, mert a világtörténelmet mozgató erők úgy alakultak, hogy a mi azelőtt lehetett volt, ma már nem az (2).

A nagyobb államok fölényét a kisebbek fölött a modern korban az okozza, hogy a túlerőnek ma döntővé vált tényezőivel biztosabban rendelkeznek, mint azelőtt. Ma az államok harci ereje lakosságuk számának, anyagi erejöknek, természetes hatalmoknak arányában szokott növekedni vagy apadni (3).

Szóval, az előadott okok következtében ma egy kis állam rosszabb helyzetben van, mint volt a régi időkben (5).

Mindebből az következik, hogy igen fölületes és igen hibás volna az a logika, amely a múltban megvolt önállóságunkból azt akarná levonni, hogy ma is megélhetünk önmagunkban nagy károk és nagy veszélyek nélkül (5).

A hátrányt, amely műveltségük fejlettségéből eredt, busásan pótolta, a nomád korból megmaradt könnyűvérű vállalkozás szellemén kívül, a nemzet egysége. (7).

A német nemzet expansiója nem kelet felé gravitált, hanem délnek, a szép Olaszország, az örök város felé (7).

Németország egysége a lejtőn lefelé csúszott a nagy császárok daczára is (8).

Ennek köszönhetjük későbbi szabadságunkat is és azon erőt, a melylyel képesek voltunk önállóságunkat fönntartani (9), hogy ui. „a királyi hatalom nagy maradt”, megakadályozta a nemzet egységét veszélyeztető „hűbérrendszer túlkapásait”.

Hogy önállóságunk is már a XVI. században odaveszett, s hogy azt újra kivívunk és fönntartanunk azóta mindvégig állandó lehetetlenség volt reánk nézve, ez a keleti fejlemények következménye (13).

Az önfenntartás ösztöne a nyugat államait arra sarkallta, hogy magukhoz csatolják e természetes védbástyájukat. E tendencia és a Keletnek expansív ereje közé ékelve, e két küzdő erő közül az egyikhez kellett csatlakoznunk (13).

A föld, ahol vagyunk a nyugati és keleti államrendszernek egymással érintkező pontján terjed el (15).

⁷⁸ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávid 1916. XII. 25.

Ma a tömegek döntenek. Amely állam nem bir nagy tömegekkel síkra szállani, az önálló politikát nem folytathat, annak a többiekhez kell simulnia (19).

Tizenöt millió ember nem ad elég annyi erőt, elég nagy sereget, elég vagyont ahhoz, hogy velők valamely állam a XIX. században nagy hatalom legyen (19).

Nem méltóbb-e ama királyaink dicső emlékéhez, ha *nyomdokaikba lépve mi is fönn tartjuk* nagy hatalmi állásunkat, *igaz, nem magunkban állva, hanem szövetségeseinkkel, a fejedelem személyének és a népek érdekeinek azonosságánál fogva hozzánk csatolt szövetségeseinkkel?* (20).

Újabb időben gyakran mutatnak elegikus hangon a kis *Romániára, a kis Szerbiára, Bulgáriára*, amelyeknek külön seregük, külön diplomatiájuk van, holott nekünk, a náluk hatalmasabbaknak, ilyeneink nincsenek.

Megvallom, *nem értem az argumentumot*. Szememben az ő sorsuk csak eljlesztő, *nem pedig követendő* például szolgálhat. *Igaz, hogy existálnak* (21). Magam is remélem és szeretem hinni, hogy e kis államok sokáig fognak élni.

Főleg, *ha mi erélylyel kitarunk* védelmők mellett; *több erélylyel és bátorsággal, mint néha tettük* (21).

De éppen *ebben van tragikum* az ő sorsuknak, amelyet *nem irigylek*. Létök a szövetsédek rivalitásán vagy jóakaratan alapul (21).

Bulgáriában, Romániában, Szerbiában megvan a külső függetlenség; de *belső életök* a szomszédok függésébe jut (24).

Ez idő szerint *nemzetiségeink nagy többsége megbízható, s nem is képzei*, hogy sorsa változhatnak (25).

De nem *ébredhetnének-e föl az emlékek*, ha Magyarország, sorsüldözötten hanykolódnék a kelet és a nyugat küzdő erői között? Ha ezen ellentétek között ide és tova lökénék; ha a *nyugattól támogatást nem kapna*, esetleg kénytelen lenne a panszlav erővel pactálni; ha kénytelen lenne, bár ideiglenesen is, sorsát oly combinációhoz kötni, mely *hasonlítana a dunai confoederatiohoz*: az ilyen *experimentumok* közben könnyen felülkerelkedhetnének a széthúzó elemek. Ha *szláv vagy román támogatásra szorulnánk, nem kellene-e* ezen fajoknak hazánkban *consessiókat adni?* (25—26)

Kiszámíthatatlan lenne *ennek a hatása*, ha gyengességünk külső *nagy hatalmak beavatkozásának* is útát nyitna (26).

Csak abban *tért el a nemzet többségétől*, hogy *másutt kereste a támaszt, mint ez* (30)*.

Már *Szent István választott* a Nyugat és Kelet között, midőn a magyar nemzetet bevezette a keresztény vallásba és a nyugati civilizatióba (30).

A *Kelettel való fegyverbarátságnak* a múlt traditióiban és emlékeiben *egyáltalában nem volt támasza* (32).

Utolsó *megnyilatkozása* a Kelettel való szövetség eszméjének *Kossuth confoederationalis* terve volt (33).

Kossuth confoederationalis tervének azon vázlata, amelyet 1862-ben Helfy tett közzé, sok tekintetben még *nagyobb megkötöttséget teremtett volna, mint az 1867-diki kiegyezés* (35).

Most, még ha igaza volna is Kossuthnak, ha csakugyan fölládoztuk volna országunk önállóságát, ő pedig biztosította volna azt, a kiegyezésnek óriás fölénye az ő terve fölött az, hogy *ez országban legalább magyarok lehetünk*. Belpolitikánknek *mi vagyunk urai*. Semmiféle nemzetiségnek szerződésileg *nem adtunk önálló politikai existenciát* (38).

A *kurucz gondolat* e végső következményeinek *modern kiadása* még sokkal károsabb az eszme régi alakjánál (39).

* U. i. Kossuth a Duna-konföderáció eszméjével.

A nyugattól elszakadni vágyó és ezért gyenge Magyarország a Kossuthéhoz hasonló concessiók árán sem találna *biztos támaszra kis szomszédjaiban. A fulladóval a frigy csak egy föltétel mellett jöhetne létre: ha Oroszország is reá adná áldását* (41).

A dunai confoederatio koncepciójának is megvan a maga fényes, eredeti és örök igaz része. Miként a *sötét éjben a villám messze területeket élénken megvilágít*, úgy Kossuthnak ez agyréme is hazánk reális politikájának *egész horizontját volt képes földeríteni*. De maga az az igazság is, amely a confoederatio gondolatában van, a legnagyobb ékezzőlással bizonyítja a terv alapeszméjének, *a kelettel való szövetségnek hibás voltát* (45).

Mindenképpen igaz, hogy semmi sem könnyíti annyira *a nemzetiségi kérdés kedvező alakulását*, mint olyan viszony, *amely mellett kis szomszédaink tőlünk várják érdekeik képviseletét és előmozdítását* Európa előtt s létök védelmét; olyan viszony, amelyben érdekeik megkövetelik, hogy jóakaratomkat maguknak biztosítsák (46).

Mi nem akarjuk *nemzetiségeinket* elnyomni. Csak expanzív és a *territoriális* szervezkedésre irányuló vágyaikat akarjuk és fogjuk elfojtani. Ebben nagy segítségünkre lehet, *ha öket kívülről nem igaztják* és ők viszont látják, hogy mi fölkaroljuk testvéreik ügyét (48).

A keleti államokban két áramlat küzd egymással. Egyik a *chauvinista*, mely, *mint mindenütt*, a külszintől megvakítva, fölébe helyezi a nemzeti hiúság kielégítését az igazi érdekek szolgálatának (49).

Ezen áramlat szemben áll egy másikkal, mely a *célokat a realis erőkhöz, az elérhetőhöz* és a szerint az igaz érdekekhez szabja, mely nem akar ma hódítani, hogy a hódítással együtt és ennek következtében holnap maga elpusztuljon, mint a darázs, mely még akkor sem tud ellenállani annak az ingernek, hogy csipjen, ha ezzel fullánkját vesztvén, maga is kimúl.

Az első áramlat *nagy-román, nagy-serb politikát* akar csinálni (49).

A másik *irány tudja, hogy ha mi* nem volnánk többé, ők a *panszláv tengerben fulladnának* meg; hogy nagyon is sokat akarva, elveszítenék a meglévőt is; hogy államiságuknak jobb és biztosabb barátja nincs, mint Ausztria-Magyarország (49–50).

Ha *erősek vagyunk, a keleti államokkal való szövetség*, nem tekintve azon előnyökre, amelyeket fentebb már említettem, *világtörténelmi fontosságot ad monarchiánknak* (50).

Midőn a panszláv eszme diadalra jutása ellen küzdünk, *az európai egyensúlyt, Európa függetlenségét védjük meg* (51).

De ezen *míssióknak is csak akkor* felelhetünk meg, *ha erősek vagyunk* (51).

Létünk föltételei megszabják politikánk irányát. Egyrészt arra szorítanak bennünket, hogy állandó államszövetségben éljünk oly államokkal, amelyekkel együtt *nagyhatalommá* lehetünk, másrészt arra, hogy e szövetséget a Nyugaton keressük. A sors úgy akarta, hogy erősek legyünk, vagy semmik. Az is, a mi hatalmunk forrása lehet, ha erősek vagyunk, méreggé válik, mihelyt gyöngék vagyunk. *Erősek pedig, magyar jellegünk megóvásával, csak az Ausztriával való szövetségünk által lehetünk*. A kiegyezésnek az volt a célja, hogy ezen alapigazság szerint rendezze be államjogunkat. Célja volt, oly alakba önteni kapcsolatunkat Ausztriával, hogy ezzel együtt *nagyhatalom* lehessünk. De ezt nem tekintette és nem is tekinthette egyetlen föladatának (53).

A *mohácsi vész óta soha sem voltunk oly fokú élvezetében* irott jogainknak, mint *vagyunk a kiegyezés óta* (192).

A sereg *nézve a dolog természeténél fogva* sokkal nehezebb annak constatálása, vajjon *tényleg elfoglaltuk-e* benne a kiegyezésből *eredő állásunkat vagy sem?* Hogy a pozitív *törvényeken sérelem nem esett*, s hogy közállapotaink e téren is minden tekintetben megfelelnek a jognak, *kétségbe vonhatatlan. Kérdés tárgya csak az lehet, vajjon a sereg belső viszonyai is alkalmazkodtak-e a jogi állapot követelményeihez; vajjon azon ténynek, hogy a sereg a magyar államnak is intézménye, a seregben is vannak-e a szükségszerű következményei; vajjon annak erkölcei is hozzásimultak-e az új alkotmányhoz?* (209).

De azért *magam sem állítom, hogy a sereg szelleme már teljesen megfelel azon kívánalomnak*, amelyet fentebb kifejeztem (210).

Most még csak a kiegyezés működését, *elért eredményeit* Magyarországnak tulajdonképpen *belügyeiben akarom* röviden megvilágítani (213).

A gazdasági téren a vámszerződés az ország függetlenségét *időről-időre megkötötte*. Ezen a téren tehát az *önállóság teljes gyakorlásáról nem lehet szó*. E kötelezettségek azonban *mind szabadon vállalt*, saját gazdasági érdekeink kielégítésére szolgáló szerződések következményei, s ezért nem bizonyítják a közös intézményeknek a törvényes mértéken való túlhágását; nem törvénytelen függés eredményei, hanem Magyarország jól megfontolt akaratának, Magyarország helyesen értett gazdasági érdekeinek következményei (213—214).

Régen *királyainknak megvolt* reá az anyagi eszközük, megvolt tehát a *lehetőség*, hogy az érdekeinkkel ellentétes eszményöket *megvalósítsák* (226).

Ma a *császárnak alávetett többi nép nem hatalmasabb nálunk*. Ezen kívül *épp oly szabad* alkotmányuk van, mint nekünk (226).

Az országban *magában meg, mint láttuk*, a kormányzás *tényleges vitele régente a király joga* lévén, e joggal tendentiosusan élt és szabad alkotmányunk sánczai közé be tudta hozni az *ellenfelet*.

Ma *ettől az eszköztől is elesett*. A *parlamentarismus a magyar állam jogainak intézményi biztosítóka*, az osztrák és a magyar fenségjogok egybeolvasztásának *legyőzhetetlen akadály*a (227).

Régen az *egybeolvasztásnak az abszolutizmus aegise* alatt követett *politikája nemcsak lehető, hanem természetes* is volt (227).

A Habsburg-dynastia *világbirodalmi érdekei* és Magyarország *szűkebb érdekei között nagy volt* az eltérés (227).

A kiegyezéssel létrejött jogi állapot nagy fölénye azon kísérletek fölött, amelyek a *harmóniát csak ideig óráig tudták fönntartani*, azon tölem már kiemelt eredményében tükröződik vissza, hogy *összes jogaink most először hajtottak tényleg végre* (229).

Ф. Глатз:

Историк, современность, интерпретация

Политическая концепция и категории „философии истории”
в труде Дьюлы Секфю „Der Staat Ungarn”

(Резюме)

Автор исследует вопрос о том, как реализуется в конкретной работе историков влияние отдельных направлений политической идеологии, различных концепций философии истории. Осуществив филологический анализ одной из работ самого влиятельного венгерского историка — Дьюлы Секфю («Der Staat Ungarn»), автор статьи выяснил, каким образом повлияли на формирование оценок исторических явлений, изложенных Дьюлой Секфю в этой работе, такие факторы, как предшествующая литература, условия, в которых работал историк, материал источников, его критерии образованности, а также политические и идеологические течения его эпохи. Особое внимание автор статьи уделяет доказательству своего положения о том, что антиисторичен и неверен с точки зрения методологии проявляющийся в историографической литературе подход, который сводит историю исторической науки к истории философских течений, европейской историографической литературы, в том числе и венгерской, имеется тенденция проследивать влияние не-

мецкой истории духа (Geistesgeschichte) лишь в сфере философских категорий. При этом историкам приписывается чуть ли не разработка определенных теоретико-философских положений, что невозможно представить себе, а «доказать» можно лишь неверным цитированием отдельных мест из работ историков. Таким образом авторы историографических работ «превращают» историков в специалистов по философии истории. Это характерно, в частности, для оценки венгерской историографией творчества Дьюлы Секфю. Принято изображать его деятельность как историка-профессионала (1905—1955) чуть ли не просто в рамках немецкой школы истории духа (Geistesgeschichte). Автор статьи доказывает, что такой непосредственной связи между философией истории и практической деятельностью историка не существует. Когда историк использует категории философии истории, то основания этого следует искать не в концепциях отдельных школ философии истории, а в социально-политических концепциях эпохи, в которой жил историк, и в отношении историка к этим концепциям.

Автор статьи показывает, что имеется поразительное сходство между системами категорий одного из важнейших трудов Секфю («Der Staat Ungarn») и труда Мейнеке («Weltbürgertum und Nationalstaat»). В то же время, осуществив текстологический анализ труда Секфю и проанализировав переписку венгерского историка, автор статьи доказал, что Секфю использовал систему категорий Мейнеке и нарисованную им картину государственного развития немцев в тех случаях и в такой степени, которые соответствовали концепции венгерского историка относительно государственного развития венгров и немцев. Автор статьи произвел сравнение круга понятий работы Дьюлы Секфю, написанной первоначально по-немецки («Der Staat Ungarn») с книгой Мейнеке, а затем сопоставил ту и другую с текстом венгерского перевода первой книги, осуществленного самим Дьюлой Секфю («A magyar állam életrajza»). Филологический анализ перевода позволил сделать важные выводы по истории идеологии: он показал, что венгерский историк использовал категории немецкой историографии, обоснованные школой истории духа; однако, он использовал их для обоснования тезиса о самостоятельности исторического развития венгров, отличного от австро-немецкого исторического развития. С помощью такого же филологического метода автор статьи сопоставил работы Дьюлы Секфю с его венгерскими источниками. Сравнение книги Дьюлы Секфю, находившейся в его библиотеке и снабженной его пометками, с его работой «Der Staat Ungarn» а также изучение пометок автора убеждает в том, что сущность его оценок исторических явлений можно понять, если принять во внимание не только те моменты, которые фигурируют в его готовом труде, но и те положения, которые сыграли свою роль в формировании суждений венгерского историка, но не были включены им в его труд.

В конце статьи ее автор указывает на те социальные факторы, которые определяют социальное положение историка (в данном случае — Дьюлы Секфю) и социальную направленность его концепции, — на признаки кризиса мелкой буржуазии его эпохи. Они в конечном счете определили изображенную историком картину социального развития прошлого. Так в воспроизведении историком прошлого соединилось влияние нескольких факторов: оценка историком общества его эпохи, его видение прошлого, общее воздействие новейших для его времени течений философии истории.

F. Glatz:

Histoires, temps présent, interprétation

Conception de politique d'histoire et courant de „philosophie d'histoire” „Der Staat Ungarn” de Gyula Szekfű

(Résumé)

L'étude cherche à analyser comment dans le travail d'historien se prévaut l'effet des courants d'idéologie politique et de philosophie d'histoire. Par l'examen philologique d'une oeuvre (Der Staat Ungarn) de Gyula Szekfű, historien hongrois qui a eu la plus grande influence, l'auteur explique: comment et dans quelle mesure les jugements de valeur de l'historien sont influencés par ses lectures, par ses circonstances de travail, par les sources, par les idéaux culturels et aussi par les courants idéologiques de son époque.

Il porta une attention particulière sur ce qui prouve le caractère ahistorique et méthodologiquement injustifiable d'une telle approche dans l'historiographie qui ajuste l'histoire de l'histoire avant tout à l'histoire des courants de philosophie. L'historiographie européenne — donc aussi hongroise — penche à ranger l'allemande histoire des idées (*Geistesgeschichte*) dans le monde des constructions à niveau philosophique. Attribuant ainsi aux historiens une telle réflexion théorique-philosophique qui n'est presque jamais le cas et transformant (*posteriori*) des historiens en philosophes d'histoire appuyant non pas sur les faits mais souvent par le moyen des citations arbitrairement interprétées. L'oeuvre de Gyula Szekfű est très caractéristique de ce point de vue dans l'histoire de l'histoire hongroise. Il est de l'usage de figurer son activité d'historien (1905 — 1955) comme une simple ligne collatérale de la *Geistesgeschichte* allemande. La présente étude prouve la non-existence d'un tel rapport direct entre philosophie d'histoire et pratique d'historien. Même si l'historien se sert des concepts de caractère philosophique leur racine le plus souvent n'est pas à chercher dans les courants de philosophie d'histoire mais d'une part dans les idées sociales et politiques de l'époque et d'autre part dans la prise de position de l'historien devant celles-ci.

L'auteur démontre la ressemblance frappante entre le système de catégories d'un des plus importants ouvrages de Szekfű (*Der Staat Ungarn*) et entre celui de *Weltbürgertum und Nationalstaat* de Meinecke. Mais il prouve en même temps à travers l'analyse critique de texte et la correspondance de Szekfű: l'historien hongrois n'utilise les catégories et la conception faite de Meinecke sur l'évolution de l'État allemand que dans la mesure et seulement là où il convient à son opinion (c. à. d. à celle de Szekfű) formée sur le développement d'État des Hongrois et des Allemands. L'étude compare les concepts utilisés dans l'ouvrage écrit originairement en allemand (*Der Staat Ungarn*) avec ceux de Meinecke puis avec le texte hongrois du livre (*A magyar állam életrajza. Bibliographie de l'État hongrois*) traduit par Szekfű lui-même. L'analyse philologique de la traduction mène au loin dans ses conclusions d'ordre d'histoire des idées: elle démontre que Szekfű utilise les catégories de *Geistesgeschichte* allemande mais en même temps il en fait l'usage pour soutenir la thèse de l'autonomie hongroise, d'un développement hongrois séparé de l'évolution historique austro-allemande. La même méthode philologique est employée pour confronter l'ouvrage de Szekfű à ses sources hongroises. L'analyse des lectures de Szekfű par les livres (avec des lignes soulignées dedans) issues de sa bibliothèque montre que la formation des conceptions de l'historien est à examiner non seulement par les emprunts que peuvent être trouvés dans l'ouvrage même mais aussi faut-il connaître les conceptions qui ont attribué à la formation des appréciations d'historien mais qui ne se figurent pas directement dans l'ouvrage même.

Enfin l'auteur met en évidence les facteurs sociaux déterminants pour la condition sociale et pour les opinions sociales de l'historien (cette fois dans le cas de Szekfű): les phénomènes de crise de la classe moyenne de l'époque donnée, qui tout compte fait ont déterminé l'image que l'historien s'est formé sur l'évolution sociale du passé. Ainsi se constitue l'amalgame qui est la construction du passé de l'historien: image homogène composée de jugement formé sur la société de son époque, de sa conception du passé et des courants actuels de philosophie d'histoire.